

נורית גוברין

מהפכת אוקטובר בראי הספרות העברית

(כגון: ישעיה רבינוביץ, "גר דולק"; רחל פינגברג-אמרי, "מגילות יהודי רוסיה"). מקורו של עירוב-תחומים זה, בין היתר, בכך שהמציאות והמאורעות המתוארים עולים על הדמיון; הם כשלעצמם מרתקים, מדהימים ומועזים בפר-טים היבשים ובעובדות כהויות, עד שאמת-החיים עולה דוקא מהם ולא נדרשים אמצעים אמנותיים מיוחדים כדי להפכם לספרות, ויש שאמצעים אלה נראים כטעם לפגם. עם זאת עיקרה של העבודה הנוכחית בכתבים שמחבריהם הגדירים כרומן וכסיפור. רק פה ושם, להשלמת התמונה, או בחיבורים קשי-הבדלה במיוחד, צורפו למניין גם אוטוביו-גרפיות, סיפורי-זכרונות וספרי-עדות (לתחומים הלא-בל-טריסטיים האלה, שערכם רב הן כמסמכים והן כביטוי אישי מהימן, מן הראוי להקדיש תשומת-לב בנפרד).

המאורעות והכתיבה עליהם - זמנם ומקומם מקצת מן הסיפורים והרומנים קשה לדעת מתי נכתבו, או לאמוד את מרחק-הזמן שבין ההתרחשויות לבין הכתיבה. בשולי כמה סיפורים ורומנים נרשם התאריך והמקום של גמר כתיבתם. באחרים נרשמו השנים של כתיבתם. באחרים מצויה הקדמה של הכותב, ולעתים של בני-משפחתו או של המו"ל, המציינת את זמן הכתיבה, מקומה ונסיבותיה. גם עדויות חיצוניות (מכתבים, הערות המלביה"ד, כתיב-עת) עשויות להעיד על זמן הכתיבה. אבל בחלק לא מבוטל של ספרות זו חסרים הנתונים האלה.

למרחק-הזמן שבין הכתיבה לבין המאורעות המתוארים יש חשיבות להבנת עמדתו של הכותב לגביהם ולהערכת המהימנות של האוירה, הדעות וההרגשות המובעות בכתו-בים. שהרי ודאי אינה דומה כתיבה בשעת ההתרחשויות ומתוכן לכתיבה ממבט-לאחור. ראוי איפוא לציין - על-פי בדיקת החומר שלגביו קיימים נתונים - כי רוב הכותבים העלו דבריהם תוך מהלך המאורעות או סמוך להם (משאי-פ-שרו זאת התנאים האובייקטיביים) - לאחר שיצאו מרוסיה). רבים מהם ניהלו יומנים ורשימות, שעל הרוב עיבדום בשנים הראשונות לאחר המאורעות ורק במקרים מעטים בסוף שנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלו-שים. לא אחת היה כתב-היד מונח זמן רב במגירה - אם מחוסר מימון והעדר מו"ל, אם מחמת ספקות של המחבר לגבי ערכו של הכתוב, או מחשש לפגוע באנשים היושבים

תחומי העבודה חלקם של היהודים ומקומם במהפכת אוקטובר 1917, על המאורעות שקדמו לה ושבאו בעקבותיה, תוארו הרבה במח-קרים, בספרי היסטוריה, בזכרונות ובמסמכים שפורסמו. אך בכל אלה, דומה, מורגש היעדרו של מחקר כולל שיכרך השתקפותה של תקופת המהפכה בספרות העברית. והרי הספרות, ראי החיים, עשויה להאיר לא סתם עובדות ונתונים אלא גם אוירה, הלך-רוח ולבטים שאין אמצעים אחרים להביעם. היא המעצבת דמויות מוחשיות ומשבצת אותן במאבקים ובתהליכים כלליים. להיבטים אנושיים כאלה מישנה-חשיבות כיון שהיהודים היו מעורבים במהפכה בין כמחולליה ופעיליה ובין כקרבנותיה, ו"יחסיהם" אתה - כמוהם כתמורות שהיא הביאה בחייהם - היו רבי-פנים וסבוכים.

עבודה זאת תנסה לסקור את הספרות העברית העוסקת במהפכת אוקטובר ובמסתעף ממנה, להתוות מגמותיה, לאב-חן בה מוטיבים שכיחים ויוצאי-דופן, לאתר בה זווית-ראיה שונות לגבי ההתרחשויות המתוארות. אך כיון שזו עבודה ראשונה מסוגה בנושא הגדון והחומר הוא רב - תיכלל בה לפי-שעה רק חלקת הפרווה, ואף זאת לא בשלמותה: בהעדרה של רשימה ביבליוגרפית הכרח היה לחפש ולהפוך רבות בכתבים עבריים כדי לגלות את השייך לתחום האמור - ואפשר כי מספר לא-מבוטל של רומנים וסיפורים, שמקומם יכירם בעבודה כזאת, נעלמו מעיני, מה גם שב-דקתי בעיקר רומנים וסיפורים שראו אור כספרים (או נכללו בהם) ולא עשיתי בדיקה מקפת ושיטתית של כתיב-העת העבריים¹. עם זאת מותר להניח, כי איתורו של חומר נוסף לא ישנה את התמונה המפורטת כאן אלא יוסיף להמחשתה. ההפרדה בין החומר השייך לספרות היפה לבין זה השייך לסיפורי-זכרונות, אוטוביוגרפיות, ספרי-עדות וכתבי-דו-קומנטרית - אינה קלה בנושא הגדון, ולעתים בלתי-אפ-שרית. כמעט לכל הכותבים זיקה ישירה למאורעות שהם מתארים. הצורך להתפרק מן החוויה, וכן להנחילה לזולת, נראה משותף לרבים ולובש צורות שונות, הגורמות לא-אחת לעירוב-תחומים בין המציאות לבין התיאור. בשורה של מקרים אין הסיפור המוגדר כרומן אלא אוטוביוגרפיה ושיחזור המציאות לפרטיה, לרבות שמות האנשים והמקו-מות. ולהפך, יש ספרים המוגדרים כאוטוביוגרפיה, כזכרונות וכספרי-עדות - והם בעלי תכונות בלטריסטיות מובהקות

מרים ברנשטיין-כהן, אהרן אשמן, בן-ציון גרשוני ואחרים עזרו לי בהבהרת פרטים על כתיבתם. תודתי נתונה לכולם.

1 בחיפוש החומר הקשור לעבודה זאת נסתייעתי בעצתם של אברהם קריב, יהודה סלוצקי ושלמה ברימן. שרה גלזמן,

dating the
work

What perspective do the authors have?

עדיין בברית-המועצות וכדומה. מעדויות אחדות² נראה, כי חלק מן הכותבים התכוונו להמשיך ולתאר את המוצאות את גיבוריהם בשנים הבאות, אך באו זמנים ומעשים אחרים ומנעום מכך. ומתברר כי פרט למועטים (כגון הזו ושנהר) זנחו הכותבים על המהפכה את הנושא הזה, ואף לא ערכו מחדש - מבחינת הלשון והבשלות היצירתית, או לנוכח המאורעות שהאירו באור חדש את העבר - את כתביהם הקודמים בנדון, אלא בחרו להם תחומים חדשים לעסוק בהם. במקרים רבים נשאר נושא המהפכה כחלקה מבודדת בכל יצירתם, אם כי עקבותיה ניכרים בה. דומה, מאורעות השנים הבאות, ובעיקר השואה מזה והקמת מדינת ישראל מזה, העמידו לפניהם סדר-עדיפויות חדש והדחיקו את החוויות מימי "אוקטובר" ומלחמת-האזרחים ברוסיה. מכאן, כמדומה, מתפרש חלקית אפיה של ספרות-המהפכה, אשר ברובה תיארה את המאורעות במסגרת-זמן מצומצמת וחסרה מעוף לראיה היסטורית רחבה שלהם (כחורגות מבחינה זאת מתבטאות יצירותיהם של חיים הזו ואברהם פרימן).

כצפוי בספרות ממין זה, שחותם אוטוביוגרפי מובהק טבוע עליה, הדוק בה הקשר בין מקום-הכתיבה לבין מקום-העלילה. מרישום מקומות הכתיבה בשולי הדברים שפורסמו מתברר, כי כמה מהתחלותיהם הועלו בגיא-החזיון גופו, בתוך רוסיה או בערים שמחוצה לה הסמוכות לגבול, לשם הגיעו הסופרים הנמלטים ממדינת המהפכה, ונשלמו בארץ-ישראל או בארצות-הברית - תחנותיהם הסופיות. מיעוטם של הדברים החלו להיכתב (ואף נשלמו) במקומות אחרים, שהיו תחנות-ביניים לסופרים, אם לזמן ממושך (אוסטריה - שופמן) ואם לזמן קצר (וארשה - שטיינמן), עד שהגיעו לארץ-ישראל. בין כך ובין כך, לפנינו ספרות שכמעט כולה נכתבה מחוץ לברה"מ ובידי סופרים ששאפו לצאת ממנה - וגם לכך היתה השפעה מרובה עליה. עם זאת תופסים בה מקום מיוחד יצירות שנכתבו בתחומי ברה"מ, בתנאי מח-תרת ומחתרת-למחצה, בידי סופרים שלא הצליחו לצאת ממנה.

בבחירת זירת ההתרחשויות על-ידי הסופרים אפשר להב-חין שתי גישות: מקום בדוי שסימניו נלקטו ממקומות רבים ומדמיונו של היוצר¹ מקום ריאלי, עם סימני-היכר גיאוגרפיים מפורשים. ויש מקומות ריאליים שאינם נקובים בשמותיהם, אך מציאותם ברורה על-פי סימניהם (העיר ב. ב"גאולה" מאת ל. חזן, העיר ב"פרפורי מהפכה" מאת רבקה אלפר). במיון אחר ניתן להבדיל בין עלילות המהפכה במר-כזים כגון מוסקבה ("סמטאות" של אלישבע, "על נהר מוסקבה" של ל. חזן, "על גדות נהר מוסקבה" של מירלה בלאנק) ואודיסה (סופו של "בגיהנום של מטה" לאביגדור המאירי, "בערוב חייה" לנתן גורן), לבין עלילותיה בעיירות

few works re-edited later in light of hist. developments

place of writing

1 fictionalized place name

2 actual place name

cities

shtetlekh

(סיפורי חיים הזו, יעקב שטיינברג, י.ה. ייבין, ש. הרברג, מ. סיקו, "חוה" מאת ש.ל. בלאנק). אוקראינה משמשת כזירת ההתרחשויות בהרבה סיפורים ורומנים בגלל הקיבוץ היהודי הגדול שישב בה וסבלו הקשה במיוחד ("מפיסטו" למרים ברנשטיין-כהן, "אל הגבול" לשרה גלזמן, "מתוך ההפכה" לישראל יברכיהו, "בהמוט ארץ" לשלמה הללס, "על המשואות" לאברהם פראנק, סיפורי "משם" של א. אשמן). הרבה מתוארות ערים סמוכות לבסראביה ורומניה, עקב הנהירה אליהן לשם הברחת-גבולות ("תבערה" למרים ברנשטיין-כהן, הטרילוגיה של הללס). יש יצירות שעלי-לתן מתרחשת בפולין ובאזורים אחרים שהיו קודם בשלטון רוסיה (מהם שהיו גם בכיבוש הגרמני). באלה התופעות והבעיות שונות במקצת, אבל כמעט וזהה המהלך הכללי של העלילה ושל התמורות המזוזמות לגיבורים ("גאולה" ו"דור לדור" של ל. חזן, "אורות מאופל" של יהודה ורשביאק, "חסות" של ח.ש. בן-אברהם, "נעורים" ליהודית מנש). פה ושם מועתקת זירת ההתרחשויות - לזמן קצר בלבד - לפא-ריס, גרמניה או שווייץ, מקום שם היו חוסות בשנות המל-חמה חבורות של מהפכנים רוסיים וציפו לשעת-כוכר לחזור לרוסיה ולפעול מתוכה ("על המשואות" לאברהם פראנק, "דור לדור" של ל. חזן, "ארצה" לשלמה הללס). סוף המסע הוא בדרך-כלל בארץ-ישראל או באמריקה (ופעמים במקומות אחרים, כמו, למשל, ב"תבערה" למרים ברנשטיין-כהן - בטריסט שבאיטליה).

לעלילות המתרחשות בבתי-סוהר - והן מרובות - דגם דומה, אף כי בחילופי "סגנון" ("חומות הברזל" לשרה גלזמן, "במצודה הפרושה" לבן-ציון גרשני, "בגיהנום של מטה" לאביגדור המאירי, "טעות" לח.ש. בן-אברהם, "בפרוודור המוות" מאת י.ל. ברוך). אחרי בית-הסוהר בא לרוב גירוש סיביר, ומסופר גם על שובן משם של הנפשות הפועלות ("חומות הברזל", "בגיהנום של מטה", "ארץ האש" לאלישע רודין, "מעבר משם" למשה חיוג).

אולי אין זה מקרה שהיצירות הטובות יותר, מבחינה אמנותית, עלילותיהן מתרחשות במקומות דמיוניים (הזו, פרימן, שנהר), ואילו היצירות שבעלילותיהן בולטים סימני-היכר גיאוגרפיים נושאות אופי של רפורטז'ה או סיפור דוקומנטרי. ודומה, אין תימה שמקומות-ההתרחשויות הדמיוניים הם דוקא ביושבים נידחים ולא במרכזים והגיבורים שם, לרוב, אינם הוגי-דעות אלא פשוטי-עם שהיאבקות נטושה בעיקר בנפשם שלהם. נראה כי להתמקדות בגורל היהודי יפה כוחו של צמצום הראיה מהרחבתו. הוות המהפכה בשוליים מיטיבה להמחיש את הרס העולם היהודי בעוד שתיאור מרכזים בלבד (כמוסקבה ופטרבורג, שלא היו ישובים יהודיים מושרשים) עלול לטשטשו.

2 בין היתר - מכתבים משנת 1975 אלי מאת מרים ברנשטיין-כהן, שרה גלזמן, אהרן אשמן ואברהם קריב.

Generic markers: Best works take place in fictionalized small towns, away from the tumult, not in named cities

אורבת סכנה של טשטוש הבדלי-רמה ביצירות הנדונות בזכות נושאן המשותף. סכנה דומה מתלווה לכל "ציד-מוטיבים", ובמקרה זה היא מתעצמת משום שרבים מן הכתבים השייכים לדיון - מהם נמוכי-דרגה ואף זיבורית מבחינה ספרותית - נשכחו לחלוטין במרוצת הזמן: הסיפוק מהעלאתם מתהום הנשיה עלול לפתות להציגם במעמד ובערך שאינם הולמים אותם. אבל היות שלרובי הדוגמאות יש חשיבות יסודית בשלבי-מחקר ראשונים בנושא האמור, לא תיעשה לפי-שעה הערכה אמנותית מפורטת. תוך כך אין להתעלם כליל מהבדלי רמה ועומק בין סופר לחברו ובין סיפור למשנהו.

בראש הסולם האיותי-האמנותי ניצבת יצירתו של חיים הזון. סיפורי המהפכה שלו הם גם הידועים והנחקרים ביותר, ומידת הפרסום הוגנת להם. יחודו של הזון הוא לא רק בדרכי העיצוב, אלא גם בראייתו את המהפכה מנקודת-תצפית, אנושית ויהודית, גבוהה ומקיפה. הזון הוא גם הסופר שחזר וכתב את סיפורי המהפכה שלו בכמה נוסחים - אות למש-קלו הרב של הנושא בכלל יצירתו ובהתמודדותו המתמדת עם שאלות-יסוד של קיומנו הלאומי. לפי אותו דירוג יבוא אחר הזון אברהם פרימן, מחבר "1919". ספר זה פורש יריעה רחבה של החורבן שמצא את יהדות אוקראינה בשנות מלחמת-האזרחים. הוא מתחקה על שרשי המאורעות מנקודת-ראותו של בחור יהודי כפרי, פטריט אוקראיני, הנעשה בעל-כרחו למארגנה של ההגנה העצמית היהודית. לאחר שניים אלה ניתן למנות ולמייין כמה קבוצות סופרים: יצחק שנהר, אליעזר שטיינמן, יעקב שטיינברג, אביגדור המאירי; מרים ברנשטיין-כהן, שרה גלזמן, אלישבע, ח.ש. בן-אברהם; י.ל. ברוך, יהודה יערי, מ. סיקו, שלמה הלל, בן-ציון גרשוני; ליב חזן, אברהם פראנק, יהודה ורשיבאק, ישראל יברכיהו, י.י. ליבונטין, רבקה אלפר, ש.ל. בלנק, נתן גורן. ולא נמנו בזה כל הסופרים שנתנו עטם לנושא המהפכה (על תפוצתו הרחבה עשויה להעיד הרשימה הביו-גרפית והביבליוגרפית, אף כי אינה שלמה, הנספחת לעבור-דה זאת).

חיבור הבדוק עקבותיו של נושא מסוים בכתבי סופרים שונים עלול לחטוא בניתוק היצירה הבודדת מכלל יצירתו של הסופר, ובכך לקפח הבנתה של הראשונה כהבנתה של האחרונה. אבל במסגרת העבודה הנוכחית אין אפשרות להרחיב את הדיון במכלול היצירות של הסופרים "הנוגעים בדבר". עם זאת ראוי לציין, כי הביקורת נתנה את הדעת לקשר האמין בין סיפורי המהפכה של הזון לבין כלל יצירתו, בהצביעה על הפרובלמטיקה המשותפת שלהם בתוך חילופי רקע וצורה. הוא הדין ביצירתו של אליעזר שטיינמן. סיפורים כגון "מת וחי" ו"העגל" (בקובץ "סיפורים" משנת תרפ"ג) מבטאים לא רק את זעזועי המהפכה ואימת הפר-

הספרות הנסקרת בזה, שבחלקה היא בבחינת כרוניקה אמנותית ושבכרובה הגדול נכתבה סמוך לזמן התרחשותם של המאורעות, מציבה לעתים קרובות מחיצה בינה לבין הקורא בימינו. הסופר ובני-זמנו הכירו את פרטי המאורעות ואת האנשים המעורבים בהם, ואילו הקורא בני-ימינו מת-קשה לא אחת בזיהויים. דוגמה לדרך ה"קליטה" של קורא שהוא בני-דורו ובן-מקומו של הסופר מצויה בדברי חיים וינר על "מתוך ההפכה" של ישראל יברכיהו:

כל גיבורי הרומן הזה, על כל ההרפתקאות שעברו עליהם, הם אנשים ידועים לכל יהודי מאוקראינה, וכן הם סיפורי המאורעות. - - - בין כך וכך - דרכו [של הסופר] לשנות את שמות האנשים, העסקנים היהודים הידועים באוקראינה, אינה מעוררת אלא צחוק, כי כל בר-בירב, אפילו מי שלא גר אז בקייב, ושמות העסקנים וראשי המפלגות ידועים לו רק מתוך העתונים, מכיר תיכף-ומיד, בלי התאמצות כלל, את שמות האנשים שנשתנו באופן כל-כך פשוט ותמים: שינוי סדר ההברות שבשם או תרגום השם לשפה אחרת.³

אכן, להבנת ספרו של ישראל יברכיהו "מתוך ההפכה" יש לדעת מקרוב את הבעיות המיוחדות של אוקראינה ושל הציבור היהודי בה. כן מתבקשת ידיעה בתולדות "החלוץ" להבנת הספר "אל הגבול" מאת שרה גלזמן. קריאת הטרי-לוגיה של שלמה הלל מצריכה הכרה של תנאי הברחת הגבול לרומניה והתמצאות במפלגות ובסיעות המהפכניות. ידיעת ההווי ובעיות הזמן נדרשת להבנת שורה של רומנים וסיפורים, שבמרכזם חבורת מהפכנים, יהודים ושאינם-יהודים, כגון "מפיסטו" מאת מרים ברנשטיין-כהן, "סמט-אות" מאת אלישבע, "פרפורי מהפכה" של רבקה אלפר, ספריו של ליב חזן "גאולה", "על נהר מוסקבה" ו"דור לדור". גם יצירות שפרטי המציאות משמשים בהן רק כחומר-גלם לרקמת העלילה ולעיצוב הגיבורים, כהופש הדמיון של היוצר (הזון, שנהר, פרימן, שטיינמן ועוד) - לתפיסת מלוא משמעותו נחוצה ידיעה רחבה של רקען ההיסטורי.

מן הדין להעיר, כי בצד סיפורים הנושאים סימני זמן ומקום מפורשים, עד שהם דומים לרפורטז'ה, מצויים סיפורים שבהם טשטשו סימני התקופה והמאורעות נתלבשו לבוש סמלי. סיפורים כאלה מאפשרים לפעמים אינטרפר-טציות שונות, אלא שהם לא נכללו בעבודה זו שצימצמה עצמה לסיפורים שחותם הזמן והמקום בולט בהם (יצאו מכלל זה סיפורי האליגוריים של ח.ש. בן-אברהם - כמו, למשל, "מעשה במגדל עתיק" - שבהם ברור לחלוטין כיוונה של האליגוריה).

נושא משותף והבדלי רמה בהתאם להיבט השוואתי-תימאטי של עבודה זו יושם בה דגש בסיפורים וברומנים בעלי נושא משותף. לעבודה כזאת

3 חיים וינר, פרקי חיים וספרות, תש"ך, עמ' 145-146. לראשונה בהדואר, 5 בדצמבר 1930.

Hazzaz

appreciation of certain works contingent upon knowing the "facts"

how subject relates to author's other work

did not do with symbolic works

עות, אלא גם הרבה מראיית-העולם היסודית של שטיינמן: הגיבור בגד בייעודו למות כקרבת על מזבח האנושות; לפי כך נדון מראש לכשלון הנסיון למזג את האשה השואפת לאהבה נאצלת עם הגבר ה"ארצי".⁴ הגבר, שנראה לאביבית ב"מת וחי" (כישן) המשיחית, לא היה אלא פליט אומלל אשר לא הצליח לממש את חזונו. "מת וחי", המעוגן בזמן ובמקום היסטוריים ממשיים, שייך ברובד אחד שלו לדגם של עלילה מיתית החוזר בסיפורי שטיינמן.⁵ כך גם בסיפור "העגל", שהוא בעל אופי ריאליסטי בולט (בן-זקונים ממשפחה עניה שנרצח בפרעות) ועם זה גם בעל פן מיתי: הנרצח הוא "קרבת תמים של האנושות", כעין התגלמות של מעשה ישו אשר יביא גאולה לאנושות על ידי הקרבה עצמית.⁶

צד שווה בסופרים השונים שעסקו בנושא המהפכה הוא צד ביוגרפי. כולם נתנסו בחווית המהפכה והמאורעות הנל-וים לה בפרק-זמן מחייהם והם ביקשו לתת ביטוי ספרותי לאותו נסיון-חייהם. ביטוי זה נע מן הרומן הדוקומנטרי, הרושם במדויק תאריכים, שמות ומעשים, עד לרומן המשקף גם מאבקים רוחניים של עם ישראל בתקופה הרת-גורל בתולדותיו; מן המקרה הפרטי, הצמוד לזמן ולמקום, עד לבמת-הסתכלות שמעליה מבטא האישי את הכללי ומצבו של היחיד משמש אספקלריה למצבה של האומה. וראוי להטעים, כי לא אחת מתבלטים האפייני והנחזי דוקא ביצירות בינוניות. בהן ימצאו סימני-היכר של "ספרות-המהפכה" כז'אנר מיוחד. ועוד: מהבחינה התימאטית יש לפעמים יתר עניין בספרים שיצאו מתחת ידם של סופרים-לעת-מצוא, שחווית המהפכה הסעירה אותם והעדות בכת-ביהם מרטיטה ומזעזעת כמסמך אותנטי. העסיסיות, הפש-טנות והסכימאטיות של הלכי-הרוח והעלילה בספרים האלה אך מחזקות את הרגשת-האמת שנוחל מהם הקורא.

easier to
define the
genre than
mediocre
works

יריעות רחבות

היבול הספרותי העומד כאן לדיון משופע בסיפורים רחבי-יריעה המוכתרים כ"רומן", וביניהם רומנים בכרכים אחדים שמקצתם מצטרפים לטרילוגיות או ליותר מכן. דומה, הכותבים הרגישו כי היריעה הרחבה יפה לנושא כתיבתם. אין למצות את התקופה בבחירת אפיוזות בודדות, אלא יש לתאר את השתלשלות המאורעות והפעולות הכרוכות בהם, תקוות שפעמו בלבבות, אכזבות שגמלו אחריהן. המציאות היתה דינאמית ביותר. האדם היה מיטל-טל ממקום למקום, ממצב למצב. המחשבות, הרגשות וה-תגובות היו מסובכים ומורכבים מאוד. הזמן היה משופע בהתלבטויות אידיאלוגיות ונפשיות. הדמויות שנועדו לשמש

why novel
was preferred

4 השווה חגית הלפרין, "עלילת איחוד-פירוד בסיפורי אליעזר שטיינמן", עבודה לקראת התואר מוסמך, אוניברסיטת ת"א, תשל"ה, עמ' 21, 75.
5 שם, עמ' 102 ועוד.
6 שם, עמ' 112-113.

כגיבורי היצירות הספרותיות נפתלו הרבה עם עצמן ועם סביבתן (היהודית והלא-יהודית). לכל אלה נצטרפו הסופרים ליריעות רחבות. דוגמה בולטת הוא ספרו של פרימן "1919", שבמהדורת "עם עובד" משנת 1968 הוא תופס 494 עמודים אשר אינם אלא חלק ממה שמחברו כתב או היה בדעתו לכתוב. בראשית 1934 הודיע פרימן, כי סיים את כתיבת חמשת החלקים של ספרו ("גליונות", כרך א', עמ' 475), ואילו בסיומה של המהדורה האמורה מוסר יהודה סלוצקי על ארבעה חלקים שנכתבו (והוא מנסה לשחזר תכנון של החלק הרביעי שרק קטעים ממנו הגיעו לידינו). בין כך ובין כך, זו מגילה גדולה המציירת חברה יהודית ואוקראינית, על פניה המרובים, מערכות-חיים שלמות וגיי-בור שייך-ולא-שייך המתחבט בתוכן.

יריעה רחבה נפרשת גם בסיפורי המהפכה של (הזן) - הן בראשונים: "מזה ומזה", "פרקי מהפכה", "שמואל פרנק-פורטר" ("התקופה", תרפ"ד-תרפ"ה); הן באלה שהרחיבם בנוסח השני: "נהר שוטף" (תשט"ו), "דלתות נחושת" (תשט"ו). סיפורים אלה הם למעשה ואריאציות על נושא אחד: המאבק בין גלות וגאולה על רקע מלחמת הדורות בעיירה היהודית בימי המהפכה. סבכי מאבק זה לא יבואו על מיצויים בצמדי גיבורים מנוגדים או משלימים שבסיפור אחד. כדי להעמיק במורכבותו של החזיון, שאין אדם מיש-ראל פטור מהתדיינות עמו, ראה הסופר לחזור אליו בציור-פים חדשים של דמויות ועלילות.

טרילוגיה, ששלושת ספריה (כל אחד מהם כולל שני חל-קים) קרויים בשמות שונים, כתב שלמה הללס: "בהמוט ארץ", "תחת שמי בסרביה", "ארצה". אפשר לראות טרי-לוגיה זו ככרוניקה אמנותית המוקדשת לתקופה הגורלית של ראשית המהפכה של אוקטובר, הפרעות באוקראינה והיהודים הפליטים אשר צלחו את הדניסטר לבסראביה, תחילת התנועה החלוצית והעליה השלישית.⁷ לשלושת ספרי הטרילוגיה גיבור משותף, מנחם-מנדל, הקרוי מנדיק או מנדלייב, לפי גלגולי המקומות. זירת הפעולה מתחלפת בהתאם לתמורות בהלך-מחשבותיו, אך תחנות-הייו מקביות לתהליכים ולמאורעות בחיי היהודים באותה תקופה. מורגשת בספרים האלה היכרות קרובה עם המציאות. כוחם במסירת פרטי ההתרחשויות ולא בעיצוב דמויות הגיבורים. רחבה גם היריעה שפורשת מרים ברנשטיין-כהן בשני רומנים: "מפיסטו" (שני כרכים) ו"תבערה". הגיבורה הרא-שית וכמה מן הגיבורים המשניים מקשרים את הספרים זה לזה. על הגיבורה עוברת תמורה מרחיקת-לכת: משירות בצ'קה, כאשת מהפכן אידיאליסטי רוסי, לעבודה בוער

7 ראה ק.א. ברתיני, "הסופר ודרכו", שי שלמה, קובץ דברים על שלמה הללס, מוגש ליוזביל השמו-נים שלו, הוצ' הועד להוצאת כתביהם של סופרים עברים מבסראביה, ת"א, תשי"ג, עמ' 118-123.

ציונים ועלו לארץ-ישראל כדי להגשים בה שוויון וצדק (יהודה יערי, יוסף אריכא, מ. ז. ולפובסקי). אלה שקידמו בהסכמה, ואף בהתלהבות, את המהפכה וטיפחו תקוות לפתרון שאלת היהודים במשטר החדש ברוסיה (אליעזר שטיינמן, נתן גורן, ליב חזן); מקצתם עברו דרך ארוכה וסרגית עד שנתפכו מאשליותיהם (ליב חזן, אברהם פראנק) ומקצתם נתפכו מהן במהרה ברוב מכאובים (א. שטיינמן). אלה שלמען המהפכה נתנו עצמם לתנועה הכללית, אך בבוא היום התרפקו מחדש על עמם ומורשתו; מהם בני-מזל שהצליחו והקדימו לצאת מתחומי ארץ-המהפכה (א. אשמן) ומהם שחזרו בתשובה עוד בהיותם בתוכה. המשותף לארבע הקבוצות שבסכימה זאת (כוללנית למדי) הוא עטם העברי, שבו עצמו מתבטאת - מדעת או שלא מדעת - הוזהות היסטורית-רוחנית עם העם היהודי. בנוסף לכך נחלו כמעט כולם אכזבה - אם מעצם רעיונות המהפכה או מצורת הגשמתם, ואם מהאפשרות למצוא פתרון לשאלה היהודית ברוסיה שלאחר המהפכה. רבים מהם נוכחו וראו כבר ב-1919, כי אין עתיד לשפה העברית ברוסיה הסובייטית והחלו עוזבים אותה. עם צאתה של קבוצת הסופרים (12 בתי-אב וביאליק בראשם) מרוסיה בשנת 1921, ברשות השלטונות, נסתיימה התקופה המפוארת של הספרות העברית בארץ זאת, שנמשכה קרוב למאה שנה, אם כי פה ושם נמשכו פרפורי כתיבה עברית בברה"מ.⁸

מעטות הן היצירות בתחומי הנושא הנדון שאינן מהוות קטרוג על האידיאולוגיה של המהפכה או על דרכי ביצועה, ובעיקר על יחסה ליהודים. וגם ביצירות המעטות החורגות מעמדה זו לא תמצא הערכה חיובית חד-משמעית למהפכה, אלא שבצד פגמיה, כאילו לשם איזון-מה, מוצגים גם אורותיה.

פרקי "משם" של אהרן אשמן, למשל, נגמרים בהצהרה כי "אין ניגוד בין ציונות לבין מהפכה" ובתחושת-מולדת שהפעמיים את הגיבור שמואל למראה ההפגנה המלכדת את כל העיירה. הפרקים האלה אמנם מבליטים את אוירת השמחה שבה התקבל "אוקטובר" בקרב הנוער היהודי בעיירה, אך הם מסתיימים בימיה הראשונים של המהפכה ואין להם המשך. ב"מפסטו" של מרים ברנשטיין-כהן אין התעלמות מאכזריותה של המהפכה, אבל האנשים העובדים בצ'קה הם אידיאליסטים המאמינים בצדקת מעשיהם והרע הוא תופעה חולפת שהזמן גרמה. אחד הבודדים שהשכיל לעצב תמונה מאוזנת של המהפכה, רעיונותיה, עושיה ופגיעתה ברחוב היהודי הוא (חזן) כאמן גדול, הצר גיבוריו על דרך האמת,

(בעריכתו) גחלים לוחשות, הוצ' ניומן, ת"א, תשי"ד, עמ' 351-364; יהודה סלוצקי, "הפרסומים העבריים בברית-המועצות בשנים 1917-1960", בתוך פרסומים יהודיים בברית-המועצות (בעריכת ח. שמרוק), הוצ' החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשכ"א, עמ' י"ט-נ"ד; יהושע א. גלבוע, אוקטובראים עבריים, הוצ' אוניברסיטת תל-אביב, ת"א, 1974.

הפליטים בקישינייב, ועד לתחנתה באיטליה שממנה היא עולה - עם ישראל הציוני, בעלה לעתיד - לארץ-ישראל. בתכניתה של הסופרת היה להמשיך ספרים אלה ולהפכם לטרילוגיה, ואולם מן הספר השלישי נכתבו רק חלקים (מקצתם כבר פורסמו ומקצתם נמסרו לדפוס) ואין בכוחה של מרים ברנשטיין-כהן להשלימו כהמשך מגובש לשני הספרים הקודמים.⁹

גורל דומה מונה גם לחלק השלישי מן הטרילוגיה המ-תוכננת של שרה גלזמן. שני החלקים הראשונים, "אל הגבול" ו"חומות הברזל", מתארים את הווי המחתרת הציונית בראשיתו של השלטון הסובייטי. לפי עדותה כתבה הסופרת את החלק השלישי של הטרילוגיה, "בשלגי סיביר", והוא "סיפור חייהם של אסירי-ציון בגירוש סיביר", אבל עורכי "העולם", שלהם הוגש כתב-היד, סירבו להדפיסו, שלא למתוח יתר על המידה את היחסים עם ברה"מ, והספר נמצא עדיין בכתב-יד.¹⁰

שלושה חלקים כולל ספרו של ישראל יברכיהו "מתוך ההפכה", המתאר, בגודש פרטים, חייהם של יהודי אוקראינה בימי המהפכה. שני חלקים לרומן של אברהם פראנק "על המשואות". גיבורו יוצא מן הישיבה אל המהפכה, ומשם חוזר לעמו. לאחר הרבה תלאות הגיע לארץ-ישראל, אולם גם בה לא מצא מנוחה - והספר מסתיים בנימה של יאוש אין-מוצא.

לא נמנו כאן כל הרומנים הכוללים יותר מחלק אחד, ומצויים גם לא מעט רומנים חד-כרכיים רחבי-יריעה ("סמ-טאות" לאלישבע, "פרפורי מהפכה" לרבקה אלפר, "גאולה", "על גהר מוסקבה" ו"דור לדור" מאת ליב חזן, "אורות מאופל" ליהודה ורשביאק ואחרים).

היחס להתרחשויות

ברוב היצירות העבריות על נושא המהפכה מתגלה גישה שלילית למאורעות המתוארים. אולם שונות הדרכים שבהן הגיעו הסופרים לגישתם השלילית. מבחינה זאת אפשר להבחין בסופרים ארבעה סוגים, על-פי נקודות-המוצא שלהם: א) אלה שהיו מלכתחילה בעלי השקפת-עולם לא-קומוניסטית, ואף לא-סוציאליסטית - מקצתם ציונים ומקצתם לא-ציונים; הללו דרכם קצרה וברורה, כמעט ללא לבטים ופקפוקים (ג. שופמן, ר. ואלנרוד, י. ל. ליבונטין). ב) אלה שהמהפכה קנתה שבייתה בלבם (אם כי רובם גילו מורת-רוח מדרכי מימושה), אבל הסתייגו מעמדתה היהודית, וכאבו את חורבן העיירה היהודית; הללו היו, בדרך-כלל,

8 לפי מכתבה אלי מיום 4 ביוני 1975.

9 לפי מכתבה של שרה גלזמן אלי מיום 4 ביוני 1975.

10 ליצירה העברית בברה"מ ראה: המבואות של אברהם קריב לספר: חיים לנסקי, שירים, רשימות ומכתבים, ואלישע רודין, שירים והגיגות, הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים, 1954; יהושע [א.] גלבוע, אחרית-דבר לספר

Yid: reality → ideology
Hb: ideology → reality

Hazzaz's
neg.
recalculation

ורשביאק). רבים מהם נטלו חלק פעיל בתנועות מהפכניות ויש שהגיעו לתפקידים נכבדים בראשית צמיחתו של השל-טון הקומוניסטי (משה חיוג, נתן גורן, מרים ברנשטיין-כהן). אחרים עסקו בפעילות ציונית, בנסותם תחילה לפשר בין המהפכה לבין הציונות ואחר-כך חלמו על הגשמת רעיונות המהפכה בא"י (יהודה יערי, ישראל יברכיהו, י.י. ליבונטין).

קבוצה בפני עצמה מצטיירים הסופרים שבמלחמת-העולם הראשונה שירתו בצבאות שונים (האוסטרי, ההונגרי, הרוסי), כחיילים או כרופאים, ובשובם לעיריות מצאו אותן בדלדולן ובצרות. אלה ביטאו את הזעזוע הכפול שהגיעם: זוויות המלחמה וחורבן הקהילות. חוויות מן הימים ההם ליוו אותם גם בכתבם על ההווי של ארץ-ישראל בשנות העשרים (אביגדור המאירי, שאול טשרניחובסקי, י.ה. ייבין, מרים ברנשטיין-כהן). גם סופרים אחרים, שהניחו את היסוד לספרות העליה השלישית, אינם נפרדים מעברם: המהפכה והפרעות טובעות חותם בליימחה בגיבוריהם החלוצים בארץ (יהודה יערי, מ.ז. ולפובסקי, יוסף אריכא). וכמוהם סופרים שבאו לארצה"ב (ראובן ואלנרוד, ש.ל. בלאנק).

שורה של סופרים ש"נתקעו" ברוסיה הסובייטית, בין שלא הצליחו ובין שלא חפצו בשעתם לצאת ממנה, ביטאו ברבות הימים את אכזבתם מן המהפכה (ח.ד. רוזנשטיין, משה חיוג, אלישע רוזין, אברהם פרימן, בן-ציון גרשוני). ומתייחדת לא מעט בטיבה קבוצת נשים סופרות (אלישבע, מרים ברנשטיין-כהן, שרה גלזמן, רבקה אלפר, מירלה בלאנק [שם בדוי]), שהיו מעורבות בהתרחשויות של ימי המהפכה ונתנו להן ביטוי בגיבורות שלהן, המעוצבות בדרך שונה מן הגיבורות ברומנים ובסיפורים שמחבריהם גברים.

מאמנה ליאוש - ארבעה היבטים

הספרות הנדונה כאן מבליטה שאלת מקומו וקיומו של העם היהודי ושל האדם היהודי במערכי המהפכה ובסדר-העולם החדש. לשאלה זאת הכתיבה המציאות חששות, או מסקנות, בדבר סכנת כליון למורשת היהודית במשטר הקומוניסטי ברוסיה. אלא שחששות ומסקנות אלו לא נולדו בבת-אחת. אדרבה, בתחילה נתלו במהפכה, על-הרוב, תקוות גדולות - הן לאושר-אדם בכלל והן לפתרון השאלה היהודית (תקוות שנתלבלבו עוד קודם, בימי הממשלה הדמוקרטית, פברואר 1917 - אוקטובר 1917). רבים מן הרומנים ומן הסיפורים מתארים את המעבר מאמונה ליאוש. במקביל לשלבים ול-מידת החריפות של המעבר הזה אפשר להבחין, בקווים כלליים, בארבעה היבטים:

אין הוא מביא את נפתוליהם לידי הכרעה, אלא שגם הוא שינה "איוון" זה בנוסח המאוחר של סיפורי המהפכה והיטה את הכף לצד השלילה. בין כך ובין כך, בספרות הנסקרת מתעבה על הרוב השלילה עד שהיא גוברת על המתואר. פעמים המאבק, אישי כאידיאולוגי, בין הדמויות הוא רק מראית-עין, כיצאית ידי חובה לגבי הראיה האובייקטיבית, ולאמיתו של דבר כבר הוכרע מלכתחילה.

מתבקשת איפוא השאלה: המשקפת הפרווה העברית את מהפכת אוקטובר וכלום נותנת היא תמונה נאמנה של המציאות היהודית בתוכה? דוד כנעני, בהתייחסו לשאלה דומה ביחס לספרות יידיש הסובייטית, מחיל תשובתו גם על הספרות העברית: "שום ספרות לאומית אינה רשאית לטעון כי השכילה לצייר תמונה מלאה של דורה. חייהם של מיליונים אנשים עשירים עשירות מופלגת, הגורלות והמסלולים האישיים שונים בגילוייהם הקונקרטיים, ואפילו אלפי כרכים לא יבטאום כמו. בעמנו אינה רשאית לטעון לכתר גדולה כזאת לא ספרות יידיש ולא עברית".¹¹ אך גם באין אפשרות לקבל תמונה מלאה של הדור עדיין יש לתהות: האם הצליחה הספרות להעלות את בעיותיו ותופעותיו העיקריות? וכאן, דומה, מתבקשת אבחנה, פרדוקסלית לכאורה, בין ספרות יידיש בברה"מ לספרות העברית. הראשונה יצאה מן המציאות, אלא שזו נסתלפה בידיה מחמת כבלים אידיאולוגיים, ואילו דוקא האחרונה, שיצאה מן האידיאולוגיה ועל-פיה תיארה את החיים הריאליים, היטיבה לתפוס את המציאות ואת הצפוי להשתלשל ממנה. במין "אינטואיציה קולקטיבית" של יוצריה חשה הספרות העברית את סוף כוונתה של "המדיניות היהודית" הסובייטית: חיסולה של היהדות כחטיבה לאומית בעלת יחוד משלה.

בספרות-המהפכה העברית מעורבותו של הכותב בחומר כתיבתו הדוקה עד כדי כך, שעמדותיהם וקורותיהם של גיבורים רבים זהות עם אלו של היוצרים עצמם. ואף-על-פי-כן קשה לצרף "ביוגרפיה קולקטיבית" טיפוסית של הכותבים, או למינם לקבוצות על-פי סימני-היכר ברורים. המכנה המשותף שלהם הוא סתמי ביותר: רובם ככולם נתנסו בחווית המהפכה או במאורעות שאחריה. מצויים בתוכם צעירים וזקנים, מי באחרית ימיו, מי בעיצומה של עשייתו הספרותית ומי בראשית דרכו כסופר. בדרך-כלל אפיינית להם הביוגרפיה הקלאסית של דור הסופרים העבריים בראשית המאה: לידתם בעיירה קטנה, חינוך מסורתי, לימודים בעיר הגדולה וכדומה.¹² (ח.ש. בן-אברהם, א.שטיינמן, י.ל. ברוך, ל. חזן). אולם היו ביניהם גם ילידי עיר גדולה ובעלי חינוך כללי, שהספרות הרוסית ורעיונותיה היו קרקע גידולם (מרים ברנשטיין-כהן, יצחק שנהר, יהודה

Yid - Heb

only in Heb.
was the end
anticipated
<ridiculous
point>

doesn't
differentiate
generations

12 השווה דן מירון, "הספרות העברית בראשית המאה ה-20", מאס"ף, הוצ' אגודת הסופרים וקריית-ספר, ירושלים, תשכ"א, עמ' 436-464.

11 דוד כנעני, "העדות והשבות", מבוא, לא אמות כי אחיה - כ"ד סיפורים מספרות יידיש בברית-המועצות, הוצ' ספרית פועלים, 1957, עמ' 23-22.

- א. היחס לרעיונות החברתיים של המהפכה.
- ב. עתיד היהודים בתוכה.
- ג. מלחמת-האזרחים והפרעות שגלו לה.
- ד. נסיון השנים הראשונות בשלטון הקומוניסטי.

יש בין הסיפורים רחבי-היריעה המתארים שלבים מוד-רגים שונים של האכזבה מן המהפכה ודרך גיבוריהם מש-קפת נפתולים בכל ארבעת ההיבטים שהוזכרו בזה. בחלק מן הסיפורים קשור ההיבט הראשון בשני לבלי הפרד, כי הפעילות המהפכנית של גיבוריהם החלה מנקודת-מוצא יהודית מובהקת. ההיבט השני קשור פעמים רבות בשלישי, שכן הפרעות פעלו לניפוח אמונה ב"זמנים חדשים" שבאו ליהודים ברוסיה. גם ההיבט השלישי והרביעי קשורים זה בזה, שכן במקומות שונים קיבלו היהודים בשמחה ובהתלהבות את הצבא האדום, כמגן וכמושיע מפני הפרעות, אך משנתבסס שם השלטון הסובייטי ירד לחייהם ופגע חמורות באפשרויות הקיום הכלכלי והתרבותי שלהם.

א. ביצירות מן הסוג הראשון פועלים יהודים ורוסים יד ביד. מפעמת אותם האמונה, כי הם יביאו אושר לאדם. ברקע - מלחמת-העולם ומצוקתם של פועלים, איכרים ודלת העם. מתואר הווי החיים של חבורת מהפכנים, יהודים ורוסים (רובם, בדרך-כלל, יהודים). מסופר על היחסים והווי-כוחים ביניהם, על הפעילות במחתרת, וכן על עניינים מתהומי הפרט: אהבת גבר ואשה, מתחים וניגודים אישיים המוחזקים על-ידי חילוקי-דעות. "הנקודה היהודית" קיימת, אך נדחקת לשוליים. האכזבה, שהיא מנת חלקו של הגיבור הראשי (והוא תמיד יהודי) או הגיבורים הראשיים (לעתים אחד מהם אינו יהודי), באה ברגיל לא מרעיונות המהפכה אלא מדרך גישומה ומעושי-דברה, שאינם דוקא מן העידית. אחת המסקנות היא, כי לא עלה בידי המהפכה לשנות את האדם. אולם, בסופו של חשבון, זו דרכה של המהפכה: המטרה מקדשת את האמצעים; "כשחוטבים עצים ניתנים שבבים". בורים הרוסי טוען באזוני גרישה היהודי: "האינך מבין שכאשר רוצים ליצור דבר-מה גופלים קרבנות?" (שרה גלזמן, "חומות הברזל", עמ' 104). ובניסוח בוטה יותר: "הדם הוא שמן-משחה על גלגלי המהפכה" (ל. חזן, "על גהר מוסקבה", עמ' 125).

תחילתו של הרומן "מפיסטו" של מרים ברנשטיין-כהן בכניסת חיילי הצבא האדום, שהם מפעילי המפלגה בקייב, לחדרים שהוחזרו בשבילם בבית אחד התושבים - וסיומן בכיבושה מחדש של העיר (מן הפולנים) על-ידי הסובייטים. מוטעמים הבדלים בין הנושאים בתפקידים נכבדים (במיוחד - שירות בצ'קה) - מפאת השוני באפיים, חינוכם, מוצאם. אבל כולם רואים הכרה בהחרמות ובהפקעות שהם מבצעים, אף כי לא תמיד לבם שלם עם שיטות-הביצוע הנהוגות. קוסטיה הרוסי, דמות מרכזית בספר, "לא יכול בשום אופן להתרגל אל הצד הרשמי המכריע אשר בכל

רקביוציה. אך מה לעשות? דרישת הרגע! - השתדל להוכיח לעצמו" (עמ' 94).

מפיסטו - פסל הברונזה המשקיף על כל הנעשה - מסמל את ההתרחשות המבשרת רעה, בצלו של השטן. בין השיטין נרמז על דרכיה הנלוות של המהפכה, על מידת האיפה ואיפה שבה. תמר נושאת פנים לקוסטיה, שהוא מהפכן מן השורה הראשונה, ומקפחת את שאינם מחשובי המהפכנים. מובלטת שנאתו של ההמון למהפכה, שעושים אותה בני האינטליגנציה. ניכרים התנאים הקשים המעוותים בני-אדם (מכירת תחתונה של תמר במחיר עשרה תפוחי-אדמה). אבל דומה, מותו של קוסטיה מונע הכרעה במישור האי-דיאלוגי (תמר חוזרת לבית הוריה).

חנה-לאה, גיבורת הרומן "גאולה" של ל. חזן, מהפכנית נלהבת בתחילה, מתאבדת מתוך יאוש - לאחר שהתבוננה וראתה, כי "אין כל תקוה לעולם שייטב מצבו, אין לו גאולה, אין לו כלום, כך היה תמיד וכך יהיה, תמיד סבל, תמיד התענה ויוסיף לסבול ולהתענות" (עמ' 229). ההחלטה להתאבד נתחזקה מחמת בגידתו של אחד הקנאים מבין חבריה המהפכנים והומרצה מחוסר התכלית שביחסיה עם אחד הבחורים. ועל כל אלה נוספה האכזבה בנקודה היהודית: הפועלים הנוצרים לא נתנו דריסת-רגל במפעלים הגדולים לשום יהודי - "וכך נשברה החזית האחת, שהיתה לכל ציבור הפועלים כלפי הבורגנים" (עמ' 180).

עיקרו של הרומן "פרפורי מהפכה" מאת רבקה אלפר הוא בתחום חיי הפרט, אך מקום ניכר תופס בו הווי הסטורי-דנטי המהפכניים. עם כל היסורים שהביא השלטון החדש בראשיתו - הוא מוצג ברומן באור חיובי למדי.

אביגדור המאירי, המתאר את הבלהות שפקדוהו בשבי ברוסיה, מביע בסיומו של "בגיהנום של מטה" מפח-נפש מן המהפכה עקב התנהגותם של מבצעים:

זכיתי להכיר פה רבולוציונרים, שמשך עשרים שנה הריקבו בסיביר על קדושת האידיאל שלהם - וכעת, כשיש להם אקדח בצדם, היות רעות הם; כל דבר העומד להם בדרך האינטרסה הפרטית שלהם - "בורז'ואזי" הוא וצריך להשמיד אותו. - - - אותו השטן עצמו, המרקד בבורסאות ובבנקים של המשטר הבורז'ואזי הפושט את הרגל, מרקד כנראה גם בצ'קה. יען כי השטן הוא האדם. ואדם-שטן זה מחניק בי את ההימנון למהפכה (עמ' 478-479).

התנערות מן המהפכה מחמת דרכי ביצועה אנו מוצאים גם בסיפורו של שטיינמן "מת וחי". הנערה מזכירה לאהובה את חזונו הקודם: "הוי מה התגעגעות על המפעל הגואל! האח, אמרת, כאשר יתעורר הסער, כאשר תתחולל הסופה לשפר ולמגר את אילן-החיים הרקוב בכל ארצות תבל, ואהיה מן הנחשונים הראשונים לקפוץ אל תוך המדורה". והוא משיב לה: "אביבית, זו לא היתה כי אם מליצת הנוער". סיפור אחר שאינו נוגע ביהדותם של הגיבורים הוא "בערוב ימיה" של נתן גורן. הפעילות המהפכנית באה כאן למלא את חייהם של האנשים תוכן כלשהו, להקל

beg/end

על אחרות העמים ותעודת האדם ואהבת חברים" (עמ' ע"ח). אלא שוארין שולף אקדח ויורה בלוגיה כדור בליווי גערה: "הרף, זיד!" ומתנה המספר: "דומה, המלה והכדור פגעו שניהם בבת אחת בלבו של לוגיה, — — — והוא צנח לאטו אי-שם מאחרינו" (עמ' פ"ד). ולמספר "נגמרה" בחזיון זה המהפכה: "אותו לילה הטלתי את נשקי לבין השיחים והרקתי בהחבא את כל מטעני, ונפטרתי על דעת עצמי מן הפלוגה" (עמ' פ"ד).

אירינה, גיבורת הסיפור (באותו שם) של מ. סיקו (סמי-לנסקי) עוזבת את בית אביה הבנקאי והולכת לכפר, לעבוד בשדה ולעזור לאיכרים. היא נואמת לפני המונים, מגיעה למעמד נכבד בקרב הבולשביקים ונשלחת לכל מיני הפקידים למחוזות רחוקים. אחר זמן מתחילים להגיע מכתביה ומבין שורותיהם נרמז פירוד-הלבבות שהתחיל להתהוות בינה לבין חברה לפעולה, שכולם רוסים. גדול מפח-נפשה: "העם, שתואר בדמיונו לגשר שהמריא — נפל ממרומיו לגקר בנבלה". אבל בבואה לפגישה אחרונה עם אביה, החולה בטיפוס, היא מחווה את הרגשתה השסועה: "נפסק הקשר ביני ובינם ועוד לבי אליהם!"

המהפכן שמעון תמרת, גיבור "על נהר מוסקבה" של ל. חזן, שומע דיבורים של פועל רוסי אשר מולידים בו הרהורי-תגובה:

וכי אמת הדבר [אומר הפועל הרוסי] שמדברים אצלנו, שאת כל העניין הזה, כלומר את המהפכה, וכל השייך אליה, עשו היהודים? — — — אני לא נתכוונתי להעליב... — — — אבל הרי זרים הם היהודים לנו הפרבוסלבים, ולמה הם נדחקים אלינו לחולל מהפכות, להוריד צארים מכסאותיהם, לשנות סדרים? קצף העם גדול והוא יתפרץ. — — — ברגע זה נולדה בו [בתמרת] ריאקציה. הוא חזר במחשבתו חדשים אחדים לאחור: אפשר צדק הפועל הזה? למה באמת נדחק לחולל מהפכות? וכי אי-אפשר היה לו לעבוד לשם תיקון העולם באופן אחר, בתוך עמו ואחיו? למה הלך אל אחרים הבעטים בו ובמעשיו? (עמ' 141).

ודעתו של תמרת בשלה כאשר שמע איום אנטישמי ממחתרתו על אהבת נערה (אוהד ל"מאה השחורה"):

עכשיו הראו לו לדעת שלחינם עמלו, לחינם אמונתו ולחינם תקותו. אין עוד ספק שלא זו היא הדרך, דרך שקר היא, אין כל תקוה לנצחון. המעשה הגדול, שהוא וחבריו עומדים לעשות, אך ישפוך עוד הרבה דם אל ים הדם הגדול והשפוך, אבל לא ישנח כלום בסדר העולם, את השנאה לא יסיר, את הרשעה לא יכלה, לא ייטיב לאדם ולאחיו היהודים יגרום רעה מרובה (עמ' 150).

בויכוח בין קלרה היהודיה לבין בוריס הרוסי, גיבורי "אל הגבול" מאת שרה גלזמן, אומר בוריס הטוב והתמים: "הרעיון הקומוניסטי הוא נהדר, אך יש אנשים המטמאים אותו במעשים שפלים. מלחמה לנו מבפנים — בואי ונלחם יחד, כתף אל כתף" (עמ' 215). הדור הבא של היהודים — סבור בוריס — כבר ייבלע בתוך העם הרוסי ואז תיעלם הבעיה היהודית, ואילו קלרה סותרת דבריו בהוכחה מן ההיסטוריה היהודית: "עם ישראל שומר על קיומו כל אלפי השנים האלה" (עמ' 216).

בדידותם, לעצמם מלגלוש אל הזיקנה. אף סיפוריו של ח. ש. בן-אברם, "עננים" ו"מעשה במגדל עתיק", שנכתבו ב-1918-1919, מבטאים כבר אכזבה מן המהפכה, שהיא דיקטטורה לכל דבר. ההמונים המרומים אולי לא יתפקחו כלל מן האשליה והנסיון לשחרר את האדם לא יצלח, כי השעבוד הוא מחוקי הטבע: "הכבלים שגשארו מרובים הם מאלה שהוסרו. אין עול מלכים ואלילים על הצואר, אין חבלים על שרירי הדיים והרגליים, ואף על פי כן אין לעשות שום תנועה חפזית. — — — חוקי טבע אכזרים וקשים כחלמיש הקיפוהו [את האדם] מכל צד, ותקוה אין לפרוק את העול החדש. וגאולה אין" ("עננים", בתוך "סיפורים", עמ' 43).

ב. במרבית היצירות הנדונות קשורה האכזבה מן המהפכה בנקודה היהודית. גיבוריהן טיפחו תקוות, כי בסדר-החיים החדש תיפתר השאלה היהודית, מהבחינה הלאומית ומהבחינה האישית, ותיעלם האנטישמיות — והם נוכחים לדעת כי לא כן הוא. יש שהנקודה היהודית היא בעיני הגיבורים אבן-הבחון העיקרית והמכרעת לטיבו של המשטר הסובייטי כולו.

ברוב הרומנים והסיפורים מוצגת האכזבה בנקודה היהודית כהתנסות אישית של הגיבור: גילויים אנטישמיים שפגעו בו עצמו או שנודמנו על דרכו — והוא רואה בהם לא מקרים אלא שיטה. האנטישמיות היא נחלת הכל: רוסים, אוקראינים, פולנים, "אדומים" ו"לבנים", חיילים ואזרחים, אינטליגנציה ופרולטריון. היהודים מזועזעים ביותר לנוכח שנאת-ישראל בקרב חבריהם למפלגה, למלחמת המעמדות, לפעילות מהפכנית. אפילו הסבל המשותף והסכנות המשותפות — בצבא, במחתרת, בכלא, בגירוש — אין בהם כדי למחות את השנאה ליהודים ואת החשדות לגביהם. עם תקלה ראשונה מתקלפת הקליפה האידיאולוגית; היהודי מואשם בכשלון והמלה-לגנאי "זיד" מוטחת כלפיו.

קוצר-ידה של המהפכה בנקודה היהודית בא פעמים רבות לידי ביטוי בכשלון נישואי-תערובת (בכמה מקרים מקדים אחד מבני הזוג למות וחייהם המשותפים לא הועמדו במבחן). ולעתים נקלע הגיבור בין נאמנותו לאידיאולוגיה לבין שותפות-גורל עם בני עמו וכל הכרעה תביא אך מכאוב. הסתירה מחריפה בסבכי יחסים אישיים, כגון ידידות עם חברים לא-יהודים, אהבה לנער או נערה לא-יהודים.

"בפלוגה האילמת" מאת יצחק שנהר ("סיפורים", כרך א') הוא סיפור קורותם של שני גימנויסטים — והמספר אחד מהם — שהתנדבו לצבא האדום בראשית המהפכה. בשעת סכנה לפלוגתם עוברת במקום רכבת "אדומה" והכל מסתערים עליה. האחד, הוא המספר, מצליח להידחק פנימה, ואילו חברו לוגיה עדיין חצוי בחוץ — תלוי ומחזיק בגופו של וארין, חברו לפלוגה ולרעיון. אותו וארין היה בבחינת מנהיג. רגיל היה לדבר "על מפולת המשטר הקיים, על דיקטטורה של העמל, על השאלה הלאומית ופתרונה מחדש,

ביהודים, שדדו, הרגו, ומילאו את בתייהם מטוב היהודים והחריבו את קיניהם של האומללים הפליטים והממשלה מחלקת להם, לגויים, את כל אחוזות ה"פריצים". - - -
הפטלוראים והדניקנאים האשימו את היהודים בקומוניזם, והקומוניסטים, ביחוד היהודים שבהם, מאשימים אותם בקונטר-רבולוציה וחתימה תחת שלטון המועצות. בכל אשמים היהודים (חלק ב', עמ' 236-237).

ג. קשה לדון מתוך עמדת-ריחוק בסיפורים שבמרכזם פוגרומים, אונס, הרג המוני וכל מיני יסורים שבאו על היהודים מידי הכוחות שנאבקו זה עם זה. הסיפורים הללו ממשיכים את "מסורת" ספרות-הדמעות ולא אחת גיטשטשו בהם המסיבות ההיסטוריות הקונקרטיות שהוליכו לפרעות. בדרך-כלל אין המספרים נוהגים להבדיל מי המכה ובחטותה של איזו אידיאולוגיה הוא פועל, שהרי הכל כילו חמתם ביהודים. עם זאת מתואר פעם בפעם הצבא האדום ככוח הבולם את הרציחות וההשתוללות והוא זוכה בהכרת תודתם ובאמונם של היהודים.

בשתי דרכים מוצגות הפרעות: על-ידי התמקדות בפרט ובגורלו ועל-ידי תיאור הכלל ומצבו. בסיפורים הקצרים נהוגה לרוב הפרדה בין הדרכים: חלקם עוסק ביחיד וחלקם בציבור. בסיפורים רחבי-יריעה וברומנים משתרגים גורלות אדם וחברה. כן מתואר בשתי דרכים מחנה הפרעים: באספקלריה של דמויות יחידות או באורח קולקטיבי-אנונימי.

בתמונת-עולם זאת, הנחלקת ליהודים ולשאינם-יהודים (תוך התעלמות ניכרת מהבדלים מעמדיים, אידיאולוגיים, השכלתיים וכדומה), מצויים מועטים המסכנים נפשם כדי להציל יהודים, פעמים משום היכרות אישית עם הקרבן ופעמים משום שחינוכם ההומני גבר על מסורת מורשת של שנאה. המועטים הללו מצויירים תמיד ביחידותם: לעולם אינם מצטרפים לקבוצה, שלא היתה בנמצא.

לספרות-הפרעות שייכים גם ספרי-עדות למיניהם, שמביי-אים עובדות, מספרים, מסמכים ו"סיפורים חיים" הממחישים את גודל הווועה. מאלה יצוינו במיוחד: רחל פינגברג-אמרי, "מגילות יהודי רוסיה"¹³; אברהם אשר פיינשטיין, "מגילות פורענויות"¹⁴; א.ד. רוזנטל, "מגילת הטבח"¹⁵. פרקים רבים המוקדשים לפרעות מצויים בחיבורים ממזא-ריסטיים ואוטוביוגרפיים שונים. כאן מונצחים לפעמים זע-וועי הטבח כחד ולא כעדות, כמו הדברים הנרגשים "קינים

דוד-דמיטרי וגדיה היהודים, מ"על המשואות" של אברהם פראנק, גודדים ברחבי רוסיה כדי להכשיר את לבות המון העם הרוסי לקראת המהפכה, שאז "עולם חדש ייבנה, עם חפשי יקום ושמש חדשה, שמש צדקה וחסד, תזרח על רוסיה המתחדשת". אולם בראותם את הפרעות - והם עצמם צפויים להן - ומגלים בקרב הפורעים גם את חבריהם לשעבר (עמ' 94), נהפכות עליהם מחשבותיהם. ואונס הנערה היהודית לעיניהם מנתקם מן המהפכה ומכל המונה החוגג הירדותו בדם יהודים.

דוד פיקרסקי, מדמויות "מתוך ההפכה" של י. יברכיהו, הוא קומוניסט אדוק. ואולם לבוכה הפרעות ביהודים שפרעו חבריו לצבא הוא מהרהר: "עד כמה שולטת עדיין באדם החיה שבו. - - - ודם היהודים השפוך והעתיד להישפך עוד - מי יודע עד מתי - למה הוא? מה תועלת בו? למי הוא נחוצ?" (עמ' 140). ופיקרסקי חש להקים את ההגנה העצמית.

שאלה חוזרת נשמעת ברומן "אורות מאופל" של יהודה ורשביאק: "מה לנו ולכל זה?" (עמ' 158, 178 ועוד). בעקבות מעשיהם של סוציאליסטים פולגים שב צעיר יהודי אל עמו (ואף אל הציונות):

רעיון שחרור העולם, משטר היושר והאחווה, העתיד להשתלט בעולם - רעיון נעלה וקדוש הוא לכל אדם בעל לב רגש וער. - - - אך אנו היהודים כבר דיינו השתתפנו ביצירת האגדות היפות לטובת עתיד העולם והאנושות. - - - עתה עלינו ליצור מציאות. ואם תרצו - מציאות אגדית" (עמ' 186-187).

ודוגמאות מתוך "בהמוט ארץ" מאת שלמה הלליס (אחד מספרי הטריאולוגיה שלו). הצעיר התמים מנחם-מנדל מגדל-לייב מתבונן אל הנעשה סביבו ועושה לו חשבון-נפש:

הוא רואה בכל רק הרס וחורבן. חבריו לעבודה אומרים שהריסה זו צורך בניין הוא. מבטיחים שבקרוב תבוא הבנייה הגדולה, והם יבנו את רוסיה שתהיה אדירה, עשירה, סוציאליסטית, קור-מוניסטית. ואלכסי [איכר שנפצע במלחמה, שונא יהודים וקומו-ניסטים] מה הוא אומר? יש להם בונים משלהם ואינם זקוקים ליהודים, הזרים לעם הפרבוסלבי ולעולם לא יהיו לו לאחים. ולמה לו [למנדלייב] איפוא להיות קוץ בעיני כולם? הלא טוב לעזוב הכל במוקדם ולנסוע לארץ-ישראל (חלק ב', עמ' 251).

בלבו של מנדלייב מוסיפה ומנקרת שאלת היהודים:

לכאורה, נלחם השלטון נגד ספקולנטים, מברחים, בורגנים, דורטירים, שונאי הרפובליקה וכו'. למעשה, ממלאים את בתי-הסוחר כמעט רק יהודים. ושאינם-יהודים אים? הם עשו פרעות

13 רחל פינגברג-אמרי, מגילות יהודי רוסיה (ת"ר ס"ה-תשכ"ד, 1905-1964), הוצ' קריית-ספר, ירו-שלים, 1965, 463 עמ'. ארבע המגילות הן: א. מגילת דובובה, תולדות עיר שעברה ובטלה מן העולם. בשוליה נרשם: או-דיסה, קיץ, תרפ"א. ב. קהילות הדרום, שכתובת השורות האחרונות שלה נסתיימה בראש השנה 1920, מתארת עיירה יהודית הסמוכה לאודיסה. ג. דפים ממגילת קריבוב אוזיר, שנרשמו מפי פליטי העיירה באודיסה 1920. ד. מגילת הפלי-טים, שנכתבה ב-1921, מתארת את יסורי הפליטים בדרום רוסיה ואת הנסיונות שלא עלו יפה להעביר חלק מהם אל מחוץ לרוסיה.

14 אברהם אשר פיינשטיין, מגילת פורענויות. זכרו-נות על מאורעות פינסק וחבל פולסיה בשנות המלחמה העולמית, ת"א, כ"ט אדר א' תרפ"ט, 210 עמ' [ללא שם ההוצאה].

15 אליעזר דוד רוזנטל, מגילת הטבח. חומר לדברי ימי הפרעות והטבח ביהודים באוקראינה, ברוסיה הגדולה וברוסיה הלבנה. הוצ' "חבר-רה", ירושלים-ת"א. ספר ראשון, א'-ב, תרפ"ו, 111 עמ'; ספר שני ג'-ו, תרפ"ט, 127 עמ'; ספר שלישי ח'-ט, תרצ"א, 164 עמ'.

מילה, סדר פסח, צום כיפור ועוד ("פסח אנוסים" ו"בת הדיין" מאת ח.ד. רוזנשטיין, "הקפות", "מצות" ו"כדת משה וישראל" מאת שלמה הלל'ס בקובץ "מהמולדת הישנה"); יסורים מידי היבסקציה והעמידה-על-הנפש ("המצודה הפרושה" מאת בן-ציון גרשון, "מן המיצר" מאת י.י. ליבונטין). הסתגלות למציאות החדשה מדגים הסיפור "סנדר" מאת פ. היילפרין ("שבילים בחול", עמ' 142-158) – סיפור תמימות שנגזזה בהשפעת הסביבה וער-מומיות הבאה במקומה. כן רווחים תיאורים של הברחת-גבולות על-ידי הגיבורים המנסים להימלט מארץ-הסובייטים ("תבערה" למרים ברנשטיין-כהן, "אל הגבול" לשרה גלזמן, "בהמוט ארץ" לשלמה הלל'ס, "מתוך ההפכה" לישראל יברכיהו), ולעתים קרובות גם של ימיהם הראשונים מעבר לגבול – הווי פליטים, יחסים עם הקהילה היהודית המקומית, הגירה לארה"ב, עליה לארץ-ישראל וכיוצא בהם. סופרים עברים שנתרו בארץ-הסובייטים, בעל-כרחם או מרצונם (ומן האחרונים יש ששינו דעתם ברבות הימים, אך שוב לא עלה בידיהם לצאת ממנה), יצרו ספרות מיוחדת במינה (ודאי רק חלק ממנה הגיע אל מחוץ לגבולות ברה"מ) הראויה להיקרא "ספרות האנוסים", או "ספרות החוזרים בתשובה". בתוכה מצויים דברים המתמקדים ביחיד ובחש-בון-הנפש שלו, שלעתים הוא נערך במקום-מאסר או לאחר שחרור ממנו (כגון "מעבר משם" מאת משה חיוג). פעמים היריעה רחבה יותר, במתכונת רומן, וקורות היחיד משולבים בקורות הכלל ("על גדות נהר מוסקבה" מאת מירלה בלאנק, "אש התמיד" מאת צבי פרייגרזון). מן הדין להזכיר גם כתבים של אסירי-ציון לשעבר שסיפרו על המוצאות אותם באפסי רוסיה, אך את רובם קשה לשייך לספרות יפה.

בהיותה כלואה בבית-הסוהר בלוביאנקא (שבמוסקבה) נזכרת גיבורת "על גדות נהר מוסקבה" למירלה בלאנק, ד"ר אברמסקאיה, ביום שפרצה המהפכה ובשכרון-ההתלהבות שאתו גם בה באותה כיכר שעליה עומד בית-הסוהר הנודע לשימצה:

ופתאום בא אותו יום, יום המהפכה הראשונה. גם היא היתה בין הצועדים שהפגינו ופיללו לתקופה חדשה. אותו יום פרצה שביתה כללית ואלפי מפגינים נשפכו מכל רחובות העיר אל רחבת לוביאנקא בדרכם אל כיכר התיאטראות. גם היא שרה "קום התעורה עם חלכה!" ובעת ששרה לא הרגשה כל רעב, כי גדול היה היום ההוא... כיכר לוביאנקא הפכה לים של ראשים, של בני-אדם שתשוקתם לאחוות אחים השכיחה מהם את הרעב... כיכר לוביאנקא! העלה אז על דעתה שיבוא יום והיא תשב באחד הבתים שהפך לבית-סוהר מעורר זעזוע באותה כיכר החביבה עליה, הקשורה בזכרונות נעימים? (עמ' 45-46).

ביטוי נאמן למצב התרבות העברית בברה"מ ולהלך-נפשם של שומרי הזיקה אליה אנו מוצאים ב"אש התמיד"

והגה והי", שכתב מ.י. ברדיצ'בסקי בברלין עת הגיעו אליו השמועות על גורל אביו ומשפחתו ועל הפרעות שערכו כנופיות פטלורה בעירת-נעוריו דובובה.¹⁶ בסיפורו של ז.י. אנכי ("חיי איש יהודי" (בתוך "ר' אבא") מסתמל – על רקע קורותיו של אדם בודד – גורלו של העם כולו. כמו אין נפקא מינה ידו של מי היא המחזיקה בסכין, ובאיו מדינה, ובשם איוו אידיאולוגיה. לפנינו אדם מישראל שהפרעות מלוות אותו מיום הולדתו, דרך בר-מצווה שלו, לימודיו כסטודנט, חייו באשכנז לאחר שעזב את רוסיה, ואף בארץ-ישראל (למרבית האירוניה הטראגית: פעם בפעם ניצל היהודי ממות בנס ודווקא בירושלים השיגה אותו ידו הרצחנית של ערבי).

את קלרה, גיבורת "אל הגבול" של שרה גלזמן, מלווים סיטוי הפרעות בבני משפחתה בכל אשר תלך. זעזועי הפרעות משיבים אל עמם את גיבורי סיפוריהם של שלמה הלל'ס, יהודה ורשביאק, אברהם פראנק ואחרים. הפרעות היו מן המניעים העיקריים לכתיבת הרומן הגדול של אברהם פרימן "1919". גיבוריו של הזן, הנקראים בין האידיאולוגיה של המהפכה לבין החובה להגן על עמם מפני הפורעים, בוחרים בדרך השניה ומתיצבים בראש ההגנה היהודית העצמית. הפרעות הן במרכז סיפוריו של א. שטיינמן: "הנאהבים", "החייל היהודי", "העגל", "על מגרש החול"; בסיפורו של ח.ש. בן-אברם "חסות"; בסיפורו של ש.ל. בלאנק "חוה"; בסיפורו של יעקב שטיינברג "שלושת הרעים"; בכמה מסיפוריו הקצרצרים של ש. הרברג בסידרה "צליל ראשון"; באחדים מסיפוריו של י.ה. ייבין בקובץ "במזל מאדים"; ברומן של יוסף אריכא "אוד מוצל"; בכל שמונת הסיפורים של מ. סיקו (סמילנסקי) המכונים בקור-בץ "אבן תועק". זכרונות מימי הפרעות ברוסיה מלווים גם את הגיבורים שהגיעו לארצות-הברית (ביצירות ש.ל. בלאנק, ר. ואלנרוד), לארץ-ישראל (יערי, ולפובסקי, אריכא) ולמדינות אחרות (יעקב כהן, טשרניחובסקי, שופמן). בסיפורים המתארים את השנים הראשונות בשל-טון הסובייטי מדובר הרבה על הסבל הכלכלי ועל דיכוי הדת והמסורת היהודית, התרבות העברית, התנועה הציונית והחלוצית. בדיכוי זה גדול חלקה של היבסקציה. אלה סיפורי הדעיכה והגסיסה של החיים היהודיים. הגיבורים נאבקים בסכנת-נפשות על אמונתם ועל הקיום הלאומי. הנושאים השכיחים כאן הם: חקירות, מאסרים, החיים בבתי-כלא ובמקומות-גירוש ("חומות הברזל" לשרה גלזמן, "רשימות מבית המוות" ו"בפרוודור המוות" מאת י.ל. ברוך); פעילות עברית וציונית במחתרת ("אל הגבול" לשרה גלזמן, "תחת שמי בסרביה" לשלמה הלל'ס); שמירה בסתר של דת ומצוות – חופה וקידושין,

אודות 'קינים והגה והי' למיכה יוסף בן-גריון, מאזנים, כרך ל"ו, חוב' 1, טבת תשל"ג, עמ' 37-39.

16 נכללו בכל מאמרי מי"ב, הוצ' עם עובד, ת"א, תשי"ב, עמ' שס"ט-שע"א. וראה עמנואל בן-גריון, "על

הראשיים - תמורות אידיאולוגיות. במהלך העלילה מחליף הגיבור פעמים אחדות את אמונותיו, ועמהן מתחלפים גם חבריו ומשתנים אורחות-חייו. מעשיו ותכליותיהם. אלא שבכל התמורות הללו קבועה ועומדת הקיצוניות של הגיבור: דבקוּתו הלוהטת באידיאלים שבחר פעם בפעם מחדש.

תחנות בגלגולים האידיאולוגיים והנפשיים

בגלגוליו האידיאולוגיים של הגיבור שכיחה חזרה על תחנות קבועות: התחנה הראשונה - בית האב, עולם המסורת, החינוך הדתי. כדי להמחיש את עצמת הכוחות המתנגשים בקרב הגיבור, לעתים אביו הוא רב ואת חינוכו הוא מקבל בשיבת-מוסר. מכאן הוא מגיע, בדרך כלשהי, אל עולם-החזיון ואל ההשכלה, מתוודע לרעיונות ולתנועות מהפכניים. זאת כעין תחנת-ביניים, בה שרוי הגיבור במאבק עם עצמו, עם עברו ועם החדש שנגלה לו. התחנה הבאה היא זניחת העבר והתמכרות למהפכה. הגיבור מסכן את עצמו, אך עולה במעלות ההיירארכיה המפלגתית. בהיותו בשיאי פעילות "התקדמות" מפלגתית הוא מתבונן אל הנעשה סביבו והאכזבה מתגנבת ללבו - מן השיטות שבהן מתבצעת המהפכה, או מן האנטישמיות שגילה בה, או משום שבחיי הפרטים לא מצא אושר, ולעתים מכל הסיבות האלו יחד. בתחנה זאת מנתק הוא את קשריו עם המהפכה, פונה לה עורף ומחפש דרכים חדשות-ישנות: שיבה לעולם המסורת, עליה לארץ-ישראל, הגירה לארה"ב ולמקומות אחרים. ויש שהוא שוקע במועקת אינ-מוצא או מתאבד. לעתים קרובות ההתחלה אינו בית-אבא אלא השירות בצבא והחזרה ממנו, כאשר בלב יוקדת שנאה למלחמה וגואה רצון לכונן עולם חדש. בצבא שואב הצעיר עוז ובטחון, הרגשה של שווה עם שווים, ולכן דוקא גובר מפח-הנפש כאשר ידידותו עם חברים-לנשק אינה עומדת במבחן והאנטישמיות מגיחה ממחבואה. הגיבור שב או אל עמו (פעמים שיבה כפויה) ולא אחת אנו מוצאים אותו כמארגן ההגנה העצמית.

שונים הם הדגשים ששמים המחברים ב"תחנות" השונות. גיבוריהם של הזו בסיפורי המהפכה, של פרימן ב"1919" ושל שנהר ב"פרקי רומן" נאבקים בתוך-תוכם בין נאמנותם למהפכה לבין נאמנותם לעמם. שאל דיאמנט, גיבורו של בן-ציון גרשוני ("במצודה הפרושה"), ראשיתו תלמיד ישיבת-מוסר, המשוכו איש גפ"א, וסופו מכיר דרכו שגליונה. הוא מאבד עצמו לדעת, אך בטרם ישים קץ לחייו יציל את הרב, דמות-המופת, שבהשפעתו חזר למקור מחצבתו, ויש-מיד את מסמכי החקירה. גם דוד חאוקין, גיבור "על המשורר-אות" של פראנק, תחילתו בישיבה, עליו. במרוצת הזמן הוא פונה לפעילות מפלגתית - ובבוא היום מודה בטעותו, שב לעמו. הוא עולה לארץ ואולם גם בה אין הוא מוצא פתרון לחיפושיו, נשאר אובד-דרך ומיואש. לא שונה בהרבה

מאת א. צפוני (צבי פרייגרזון) - בפרק המתאר את ילדותו ובית-אביו של בנימין, שגורלו זהה עם גורל המחבר:

אך על מה כיוזבו בנימין את השנים האלה? הן ידיעת השפה העברית לא היתה אז בארצנו חזון נפרץ. היתה זאת שפה מתה. אכן ירדה לטמיון כל אותה התרבות העתיקה שספגה אבותינו עם הלב-אמם בחדרים ובבתי-המדרש, בישיבות ובבתי-הספר. חוסלו גם מהנות המלמדים והמורים העברים, המשכילים והמשוררים, המחברים תופסי עט-סופרים וכל כלי-קדש. השתתרה דממת-מוות, ורק השרידים האחדים, החובבים העקשנים, עוד עיינו בחדרי-חדרים באיזה ספר עברי - פליטת ימים עברו. - - - אולם מאידך גיסא, שנים תעבורנה, בוא יבוא היום, והמחבר ישב אל מכתבתו בחדר נעול, וידו תחרוט מימין לשמאל את האותיות הצפופות על הגליון, ונפשו, כצפור פצועה, תיחבא בין האותיות (עמ' 122-123).

העמדה השלילית למהפכה וכמעט לכל יצירי פועלה, בין שהיתה קיימת מלכתחילה ובין שנתעצבה בתהליך ממושך ומכאיב, מבוססת בואריאציות רבות. וכינן שהמסקנה הסופית היא אחת, נוהל לעתים הקורא הרגשה כי לפניו דמויות מופרות וסיפור אחד החוזר על עצמו. ואכן, מרובים קווי-הדמיון בין היצירות הנדונות, עד כדי קיומם של דגמים סיפוריים - בעיצוב העלילה, באיפיון הגיבורים, באופן השימוש בחומר ההיסטורי והביוגרפי, בבחירת מקום ההתרחשות, בקשר שבין גורל היחיד לבין הכלל, בהיבטים אידיאולוגיים ועוד. סימני-ההיכר המשותפים עושים את היצירות הללו לחטיבה נפרדת בתחומי הספרות העברית, אולם היא מתחברת עם חטיבות שקדמו לה לפי טיבו של הנושא (ספרות הפרעות), לפי נפתולי הגיבורים (המשכיל והתלוש לפנים לעומת המהפכן המאוכזב עתה), לפי הפרובלמטיקה של ריתוק או ניתוק לאומי וכיוצא באלה. היא גם מתחברת לחטיבות שלאחריה (ספרות העליה השלישית והרביעית בארץ-ישראל, ספרות המהגרים בארה"ב). רוב היצירות שבחטיבה זאת נפגמות מבחינה אמנותית בגלל עמדתם השלילית האפריאורית של הכותבים למאורעות המתוארים ולרעיונות המזינים אותם. חד-צדדיות סובייקטיבית מכשילה מראש התמודדות כנה בין אידיאולוגיות ונושאים. הדמויות והפעולות כפופות מלכתחילה למניעים חוץ-ספרותיים. מחמת מעורבות מופרזת של הסופר במסופר יצאה חטיבת-ספרות זו שטוחה למדי גם מבחינה מחשבתית: אהדתו של הסופר נתונה מראש לגיבור הקרוב לו במובן הפוליטי-אידיאולוגי ותוצאות המאבק הרעיוני ידועות מראש. כך מזדקרת סכימאטיות במהלך העלילה ובציור הנפשות הפועלות, המופיעות לעתים בצבעי שחור-לבן תמימים ופשטניים. רבות מהן אינן דמויות חד-פעמיות, אלא נציגות של תנועות או מעמדות. הן משמשות לפרוג-רמות ולנוסחאות נטולות צביון אישי, לקוחות ממצעי מפלגות ומזרזון תעמולתי.

אבל בחלק ניכר למדי מהרומנים והסיפורים הגדולים עוברות על הגיבור הראשי - לעתים על צמד הגיבורים

The hero's ideological progress

patterns

והפרעות היא מוטיב בולט ב"1919" לפרמן. וסולומון חולם לא רק על מרינה, אחותו של חבריו הטוב ארטיום ("אי-אלו" אשליות נצנצו במוחו ונחטפו. - - - ישא לאשה את מרינה - - - ויחד יתישבו בבורטניק" - עמ' 387), אלא גם על סתם "שקצות צעירות וברטניות", בנות העם האוקראיני ("שקצות רעננות הסבירו לו פנים, צחקו צחוק עסיסי וצלול לכל דיבור של מה-בכך שיצא מפיו" - עמ' 131).

אהבה עזה אוהב בוריס הרוסי את קלרה, חברת "החלוק" ("אל הגבול" לשרה גלומן), ואף-על-פי שהוא מטובי העם הרוסי - תמים, טהור ומאמין - אין היא יכולה ללכת אחר רגשותיה ולהשיב לו אהבה. עולמותיהם שונים. אמנם ב"חור-מות הברזל" שלה מרומז, כי בוריס מתאכזב מ"רוסיה המתחדשת" ומוכן ללכת אחרי קלרה אפילו לארץ-ישראל, אבל אין לכך המשך מעשי. כך גם נדיה ב"על נהר מוסקבה" של ל. חזן. היא מתעניינת ביהדות ובהיסטוריה של העם היהודי, אבל אחרי מותו של תמרת אין הרמזים של התקרבות הנכריה לעם היהודי נעשים ממשות. אחת הסיטואציות המרכזיות ברומן של אלישבע "סמטאות" היא ההתנגשות בין האהבה האישית ובין הזרות הגזעית.¹⁷ ההתנגשות מזדקרת על רקע הווי בוהמי במוסקבה אחר כינונו של השלטון הסובייטי: אין תכלית לאהבתם של יהודי ונכריה (או להפך) אפילו בזמן שרעיונות על אהבה חפשית שולטים ברמה. קונפליקט דומה חוזר בכמה סיפורים של אלישבע ("מלכה לעברים", "נרות שבת") והוא ודאי טבוע בחותם הביורגריה האישית שלה.

אף באהבת-האמת של תמר היהודיה וקוסטיה הרוסי ("מפיסטו" של מרים ברנשטיין-כהן), הפועלים בתום-לב בשירות הצקה בימים הראשונים למהפכה, מתגלעים סדקים. גם לו, בן-אצילים רוסי, וגם לה, בת למשפחה ציונית משכילה, עת הם מהרהרים בתגובת המשפחה, יש רגעים של חשבון-נפש. בין כך ובין כך, האהבה היפה היא קצרת-ימים. קוסטיה אינו עומד בלחץ הרגשי, יורה בעצמו ומת ביסורים. ותמר, ששוב אין מה שיקשור אותה למהפכה, חוזרת מוכה ומובסת אל משפחתה.

אהבה עצורה מתרקמת בין יהודי מהפכן ונערה פולניה בת-אצילים, אחות של חברו-לדעה, ב"אורות מאופל" מאת יהודה ורשביאק. אולם אהבה זו לא תוכל להתקיים, כשם שהידידות עם חברו הפולני לא נתקיימה מחמת הבדלי מוצא ודת, למרות השירות המשותף של שניהם בצבא וזהותם האידיאולוגית המהפכנית. ברומן של שלמה צמח "אליהו מרגלית" מתאהבת עדה, הנסחפת לתנועת שחרור, במהפכן רוסי. אך עליה להכריע בין אהבתה אליו (הכרוכה בהמרת דתה) לבין דבקות בעמה - והיא בוחרת לבסוף בדרך השניה. סבוכה במיוחד ההתנגשות ב"פרקי רומן" לשנהר. דניאל היהודי ואניסים האוקראיני, שניהם חיילים שחזרו מן

נתיבו של ברוך מ"דור לדור" של ליב חזן: בן רב, עילוי, נוטש את אורת-היין הסדור והולך אל החוגים המהפכניים. מפני מסיבות שחוז' לשליטתו הוא עולה לארץ, בה הוא חוזר למסורת ולדרכיו של האב-הרב. גלגולים כאלה עוברים גם על גיבוריהם של שלמה הללס בטרילוגיה שלו ושל שנהר ב"מגילת תנחום": צעירים הנסחפים למעשים מחמת התנאים או בהשפעת זולתם ומביטים על הנעשה סביבם בעיניים-דוד פיקרסקי, גיבור "מתוך ההפכה" של יברכ-יהו, הוא קומוניסט שיצא מבית מסורתי ציוני, אך חזר בו ועלה לארץ-ישראל. כיוצא בו מרגולין מ"אורות מאופל" של ורשביאק: חייל שחזר משדה הקרב, נרתם לפעולה למען הרעיון הקומוניסטי בתוך עם הרוב, הכיר בחוסר התכלית שבפעולתו, חזר אל היהדות והציונות ועלה לארץ. תמורות דומות מציגות אף דרכם של גיבורים צדדיים ברומנים ונרמזות בכמה מן הסיפורים הקצרים.

המעבר מעולם לעולם, מן המסורת אל המהפכה או חזרה, מקוים - כמו גם בספרות הדור הקודם ("המשכיל", "התלוש") - בשתי דרכים: בתהליך איטי, צעד-צעד, בסי-גול-מחשבה מודרג לצידקת רעיונות המהפכה ולצורך להשליטם בעולם; בדרך-הברק, בהתגלות-פתע הבאה על הגיבור והולמתו - והוא משליך אחר גוו את השקפותיו ואורחותיו המורגלים ומתחיל בחיים חדשים. באופן דומה באה גם האכזבה: יש שהיא תוצאה מצטברת של ספקות, לבטים והתבוננות - והגיבור מובל אט אט לשינוי כיוון; ויש שהיא נופלת בפתיעה, עקב מעשה נורא אחד, ההופך לבו של הגיבור: אוגוסט נערה יהודיה על-ידי חבריו לשעבר (פראנק, ורשביאק), הקריאה "זיד" (שנהר), בפלוגה האר-למת"), גילויי אנטישמיות אחרים (ליב חזן, "על נהר מוסקבה").

בין המצבים הטיפוסיים שבהם ההינתקות הרעיונית קשורה באכזבה אישית תופס מקום נרחב הנסיון להקים משפחה מעורבת (או לחיות חיי-אישות בלא נישואים) עם בן-זוג שאינו יהודי. הצלחת הנסיון או כשלונם הם בבחינת מבחן אידיאולוגי קונקרטי של המהפכה בנקודה היהודית. ומסתבר, הנסיונות הללו, שתחילתם באהבת-אמת בין בני הזוג המאמינים בכוחה של האהבה לסתור מחיצות לאומיות ודתיות, אינם עולים יפה וחושפים לפני בן-הזוג היהודי את האשליה שגגה בה. יש שהאכזבה אינה מתוארת במפורש אלא מרומזת במותו של אחד מבני הזוג - היהודי ("על נהר מוסקבה" מאת ל. חזן), או הלא-יהודי ("מפיסטו" למרים ברנשטיין-כהן) - והנשאר הולך לו לדרכו ושב אל עמו. בדרך-כלל ניתן לומר, כי באכזבתו הפרטית של היהודי מחיי-אישות מעורבים משתקפת אכזבה לאומית-רעיונית שלו.

אהבתו של צעיר יהודי לנערה נכריה בגעש המהפכה

17 ישורון קשת, "קווים לדמותה", מאזנים, כרך י"ב, חוב' ה'-ו', ניסן-אייר תשכ"א, עמ' 374.

Failure of rev. translated into failure of mixed marriage of romantic liaison
Long live the conventions!

ממאן להציל את אביה, אשר בשעתו הציל אותו (שמואל אלישיב-פרידמן, "בסערה"); חייל הנתקל בחיה-שבאדם ורואה כי המהפכה, שכל-כך ייחל לה, אינה אלא השטן ("בגיהנום של מטה" מאת אביגדור המאירי); לבטים מהפכניים הנלווים למאבקהן של אוקראינה (ישראל יברכ-יהו, "מתוך ההפכה") ושל פולין (יהודה ורשביאק, "אורות מאופל") על עצמאותן הלאומית; סיפורים מפי קרבנות הפרעות או מפי עדיהן (קלרה ב"אל הגבול" לשרה גלזמן, המספר ב"כאור יהל" ליהודה יערי, "צפרים גופלות" מאת מ. סיקו); יהודים שנתנו יד לפרעות נגד עמם ("בשר ודם" מאת שנהר, "מי שהיו" מאת נתן גורן) – ועוד כהנה וכהנה.

השפעת "שנים-עשר" של בלוק הפואימה "שנים-עשר" של אלכסנדר בלוק נכתבה בינואר 1918 מכוח הרושם הבלתי-אמצעי של מאורעות הימים ההם. משפטים ממנה נישאו כסיסמאות ברחבי רוסיה. בלוק ראה במהפכה הבולשביקית את התעוררותה של רוסיה המשיחית. אחרי י"ב חיילי המהפכה נגרר, כצלו של העולם הישן, כלב צרוע – ולפניהם מפסיע, זר פרחים לראשו, המשיח. פואימה זו כמו מקפלת בתוכה את תפארת המהפכה ואת זוועותיה, את גסותה ההמונית ואת תעודתה המשיחית – "הריליגיוזיות החייתית-המהפכנית", כביטוייו של טל (הוא טוביה לזין), מתרגמה הראשון לעברית.¹⁹ לנוכח אכזריותה של מלחמת-האזרחים תקפה על המשורר אכזבה עמוקה מדרך המעקשים של האידיאל, אבל הוא לא הספיק לתת לה מבע (מת באוגוסט 1921) והפואימה שלו נשארה אחד הביטויים המובהקים לשגב הטראגי של המהפכה. השפעתה ניכרת גם ביצירות עבריות על נושא המהפכה, אם ברוחה המקורית (לרבות מוטיבים נוצריים-פרבוסלביים ורוסיים-עממיים) ואם בפירוש יהודי שניתן לה. גביא דוג-מאות אחדות, בעיקר לפירוש היהודי.

גיבוריו המהפכניים של הזו (בסיפורי המהפכה) מתנסים בחוויות מיסטיות ונושאים בלבם חזון אחרית הימים. המהפכה היא התחלת הגאולה המשיחית והם נהרגים עליה. הפרעות הן יסורים של עקבות המשיח, "חבלי גאולה". את אויבי ישראל מזהים לעתים הגיבורים עם אויבי המהפכה. מעשי הבנים המהפכניים, הנראים בעיני האבות כפריקת עול, הם בבחינת גילוי מחודש של אותו זרם ביהדות שביטא על דרך ההרס והחורבן את כיסופי הגאולה. בסיפורו של י. ה. ייבין "הזעקה" מתוארת עיירה העוברת מיד ליד פעמים אחדות. היללה האדירה הבוקעת ועולה בה מכניסה פחד בלבבות הפורעים והם נסים על גפשמ. מודגשת התקוה שתלו יושבי העיירה במהפכה ובחייליה, שרוח הפואימה של בלוק שורה עליהם: "על שדות רוסיה מתהלך

החיות, מתאהבים במאשה. היא עצמה בת-תערובת של גוי ויהודיה, אשר "מתוך שמחלהל בה דמם של בני העם הנועד מחר לטבות ודמם של בני העם הנועד מחר להיטבת, היא רואה בפקחונה את שני הידידים, וביותר בן-הברית שבהם. כמי שסמיותם מפקירתם להשליית האמונה באפשרות של נוה-שאננים על גבי הר-גשע שפריצתו קרובה".²⁰ ביתם של הרוסי ואהובתו היהודיה ושתי בנותיהן, מזיגת הלבן והשחמחם הנאה (בסיפורו של ש. הרברג "אבן גוף"), אינו "אזור נייטרלי בשדה מלחמת הדתות והלאומים", כפי שדי-מוהו בני-הזוג בימי נעוריהם, אלא "הבית מלא אימת-גזע קדומה, קדומה". סיפורו של מ. סיקו (סמילנסקי) "צפרים גופלות" (בקובץ "אבן תזעק") מעלה הלך-נפש של אשה יהודיה, עובדת בבית-חולים, החיה כבר שנתיים "חיי גי-שואים חפשיים" עם הרופא הרוסי דנילוביץ, מנהלו של אותו בית-חולים. עת היא רואה את הנערות והנשים היהודיות שנאנסו ומסייעות לעשות להן הפלה, נובטת ועולה הזרות בינה לבין הרוסים שקודם לא היתה קיימת במודע. ובשעה שהכומר מנסה להשפיע עליה את אמונתו היא יורה בעצמה ובסובבים אותה.

מסכנת הסטריאוטיפיות מצילות את הספרות הנדונה התרחשויות מפתיעות וזוויות-ראיה בלתי-שגרתיות: חייל הבא מן המלחמה מרגיש ריחוק מעמו שלו, אך הוא שב ומתקרב אליו, לעתים בעל-כרחו ("1919" לפרימן, "פרקי רומן" לשנהר, "אורות מאופל" לורשביאק); המהפכה בעיירה היהודית מפיחה מלחמת אבות ובנים – ובזמן היא המגבירה כיסופים לגאולה (הזו); צעיר יהודי תמים הולך לממש אמונתו במהפכה על-ידי שירות בצ'קה ולבסוף מודה בשגיאתו וחוזר בו (שלמה הלליס בטרילוגיה שלו, "מגילת תנחום" לשנהר); נערה המעדיפה את אהובה המ-הפכן מת וחלומה קיים על פני אדם חי בלא החלום (א. שטיינמן, "מת וחיה"); פשיטת-רגל של המהפכה בתיאור אליגורי (ח. ש. בן-אברהם, "מעשה במגדל עתיק"); נהיית תלמידים-ישיבות לפעילות מהפכנית ושובם לחיק עמם ("על המשואות" מאת אברהם פראנק, "במצודה הפרושה" מאת בן-ציון גרשוני, "דור לדור" מאת ל. חזן); ההווי המהפכני בעיניה של אשה לא-יהודיה מקרב החוגים הבוהמיים (אלי-שבע, "סמטאות"); דעותיהם ופעליהם של צעירי "החלוץ" במחתרת ("אל הגבול" מאת שרה גלזמן); נדונים למוות ("פרוודור המוות" מאת י. ל. ברוך); אסירים וגולים ("בין החומות" מאת שרה גלזמן, "טעות" מאת ח. ש. בן-אברהם); אנשי צ'קה אידיאליסטיים ("מפיסטו" מאת מרים ברנשטיין-כהן); המהפכה בעיני אבות שבניהם המהפכנים משתתפים בהחרמת נכסיהם ("בין תקוה ליאוש" מאת י. ל. ליבונטין); אשה שבעלה הוא הגוזר מאסרים וחקירות והמתות – והוא

19 טל [טוביה לזין], "שנים-עשר" מאת אלכסנדר בלוק, האדמה, כרך ב', חוב' י-א, תר"ף, עמ' 336.

18 דב סדן, "בין השגה להישג" [מבוא], סיפורי יצחק שנהר, כרך א', מוסד ביאליק, תש"ד, עמ' י"ח-י"ט.

דמויות ותכונותיהן

דמויות רבות ומגוונות מאכלסות את הספרות הנסקרת בזה וכל נסיון למיין עלול לחטוא בהכללות המטשטשות הבר-לים ביניהן. תוך כך מסתמנות – לפי דרך עיצובן – שלוש מסגרות ראשיות: אוטוביוגרפית, היסטורית, אמנותית. אבל אין אלו מופרשות כל אחת לעצמה אלא, על-פי רוב, נוגעות זו בזו באותו סיפור או רומן. עם זאת ניכרת לא פעם הש-תעבדות למסגרת אחת על חשבון האחרת (כך, למשל, סיפורים המצטיינים בנאמנות היסטורית לוקים מבחינה אמנותית, ולהפך).

① מסגרת אוטוביוגרפית. המעורבות המרובה של הכותב בכתביו מתאשרת בזהות שבין תחנות-חייהם של הסופרים לבין תחנות-חייהם של גיבוריהם. סופר שהוא חניך ישיבה אשר נתפס לתנועה המהפכנית, אף גיבורו כמוהו (אברהם פראנק, "על המשואות"). הוא הדין בסופר ובגיבורו, ששניהם למדו לימודים אקסטרניים והתקרבו לחוגים המהפכניים (ל. חזן, "דור לדור"), שפעלו בעזרה לפליטים (שלמה הלל), שהיו חיילים (י.ה. ייבין) או שבויים (אביגדור המאירי) וכו'. ולא רק בציונים הבי-גרפיים הדברים אמורים, אלא שבסופר כבגיבורו מחלחלים ומתחללים אותם רגשות, לבטים, מאבקים ותמורות.²⁰ תוך כך ניתן להבחין דרגות שונות בקירבה שבין הגיבורים ליוצריהם. לאי-אלה סופרים משמשים פרטי המציאות "חמרי-גלם" שאליהם נוספים פרטים בדויים למכביר. ויש שגיבורים, בעיקר משניים, מעוצבים על-פי אנשים מסביבתו הקרובה של המחבר: בני-משפחה, חברים-לדעה ומתנגדים, שכנים יהודים וגויים, ידידים, שונאים וכיוצא בהם. כן צורפו תכונות של אנשים אחדים לדמות ספרותית אחת. או שתכונותיו של אדם אחד חולקו בין גיבורים אחדים.

② מסגרת היסטורית. סופרים רבים הונעו לכתיבה ע"י רצון להנציח את המאורעות והלקם סברו כי המציאות היא כל-כך ססגונית, שדי בתיאורה כהוויתה כדי ליצור "רומן" (יעידו הפתיחות לכמה רומנים, כגון של הלל'ס והמאירי). לפיכך גובר בסיפורים וברומנים שונים יסוד הכרוניקה והרפורטז'ה על יסוד האמנות. מתוארים בהם אנשים ש"עשו את ההיסטוריה", בצלם האותנטי, ולעתים קרובות בשמותיהם האמיתיים. יש דמויות אשר שונן, אולם אי-אלו תכונות מסגירות את זהותן.²¹

דמויות היסטוריות נודעות מופיעות לפעמים בתפקידים אפיוניים בלבד, תוך נסיון לשרטט בהן קו אנושי-אישי. כך, למשל, משוחזר גיבורו של אביגדור המאירי ("בגיהנום של מטה") עם שרה איזראילובנה, המעידה על עצמה שהיו

הגואל; יחף הוא מתהלך, מוכה סופות שלג, בין גגות התבן ויערות-אורן שוממים, גואל העולם". אך למגע ראשון מת-ברר: "החיילים האלה [המחרימים, למשל, סחורות ורבים עליהם איש עם אחיו] לא הביאו גאולה".

חוות הקריאה בפואימה "שנים-עשר" היא ציר בכמה מסיפורי המהפכה של ישעיה רבינוביץ. החייל האדום הכ-בש את העיירה (בסיפור "שלג") והדופק על דלתו של אבי המספר – "פתחו בשם המהפכה" – אינו אלא בחור יהודי עייף, רדוף סיוט של התעללות חיילי דניקין באביו. במונ-לוג שלו על המהפכה ועל היהודים, השזור ציטטות מן הפואימה של בלוק, הוא אומר:

את צעדי של משיח הטביעו לו בלב. הויה זו הטילו במעיו של העולם. צריכה היא, תדעו לכם, המהפכה שתיכנס לביתו של יהודי, לתת לו "שלום" לאדם מישראל: "את המשיח הבאתי במתנה לכבודו: הנהו, הנהו, המשיח". והם, מבלי-עולם, לנצחים הם יושבים ומחכים. – – – צריך מישוהו שיבוא ויגיד להם: שמועת שוא שמעתם. לא המשיח הוא המהלך בסופה, כי אם "קאט'קה עם ואנ'קה מטיילת [ציטטה מתוך הפואימה] – – – אלא שאותו משורר של קאט'קה גם הוא ריחו של משיח עלה לו באפו. את משיח שם גם הוא בראשה של ההילולה הגדולה של שנים-העשר" (עמ' 55-56).

בסיפור "בעטיו של משורר" קורא הנער-המספר, שאחיו נעשה "אדם גדול" במהפכה, בפעם הראשונה את הפואימה של בלוק ו"הדוות-פלאים" אוהות בו (עמ' 70). וכשהוא מהלך עם זקיף בן-איכרים, שלבו יוצא לבוז בן של יהודים, הוא קורא לפניו את הפואימה, והלה טועם טעמה: "יודע הממור מהפכה מהי. – – – אבי שבשמים, כיצד ישים בן-אדם בדיבורו המעופש את הנפש ואת הדמים?" (עמ' 76). באולפן לדרמה יהודית מבקשים חברות צעירים להציג את מחזהו של ביינוש שטיינמן "משיח בן-יוסף" (וזה גם שם הסיפור של ישעיה רבינוביץ) והם מתלבטים שמא המהפכה והמשיח תרתי דסתרי הם. אך אחד מן החבורה מכריז:

פיתחו פה לאימתו של הצער הגדול. – – – עוד נראה לכם מה יהודים עושים בתיאטרון. משיח בן יוסף, אני אומר. לא דוקא אותו המהלך בראשם של "שנים-העשר". ולא אותם קווקים, שיכורים-חוליגנים של סופר משוגע. משיח בן יוסף, אומר אני לכם. אנו עם משיח בן יוסף נהלך. – – – את כל היערות והמערות נבער. את חלאתו של אדם נצרף. כך עושים. כך נכנסים יהודים אל המהפכה (עמ' 117).

ותוהה אלישע רודין, המשורר שקידם את המהפכה בברכה אך ברבות הימים נתייסר לגביה בספקות עמוקים: "המהפכה! – – – תגדל חידתך בעיני: מי ומה את – משיח או רב-המחבלים? אדם או חיה? זוהר-מרפא או אש-געש?" ("בארץ האש", בתוך "בפאת נכר", עמ' 77).

21 למשל, הרב המתואר בספרו של בן-ציון גרשוני "הוא הרבי הקודם מלובאביץ", חותנו של הרבי דהאידנא, שאמנם ישב בכלא הסובייטי והיה צפוי לגזר-דין קשה, אך שוחרר לבסוף על-ידי התערבות דיפלומטית" (מתוך מכתבו של אברהם קריב אלי, "באב תשל"ה).

20 כך, למשל, אמר בשיחה עמי יעקב מדרשי (ספטמבר 1975): "המציאות היתה כה עזה, ששוב לא היה צורך לבדות שום דבר ולהוסיף עליה. היה צריך בתוספת של קישוט וצבעוניות, העמקה והעשרה של המחשבות ותו לא. יהודה, גיבור 'דרכים שנפרדו' הוא בן-דמותי."

3) מסגרת אמנותית. דבריו של דב סדן על סיפורי המהפכה של הזו הולמים הגדרתה של המסגרת האמנותית: הם "סיפורי חורבנה של העיירה והרס-חיה, מרומזות בהם הסיטואציה הכללית של גולת-רוסיה בימי המהפכה ולאחריה, עד כמה שנשתקפו בה יחוסיה הכוחות מבית ומחוץ. — — — אך לנו עיקר כאן הצד המובלע, שהוא הסכנה של מהלך החיים האלה באותה סיטואציה היסטורית מסוימת בחיי ישראל" ("בין דין לחשבון", עמ' 234). ביצירות השייכות למסגרת האמנותית מתממש המאבק האידיאולוגי על-ידי גיבוריהן והוא מעיקר מאבק-אמת שלא הוכרע הכרעה חדה.

בסיפורי הזו מתקיים מאבק בין השאיפה לתיקון האדם לבין הדרכים להגשמתה, בין אידיאולוגיה החובקת את כלל-האנושות לבין הכליון שהיא גושאת לתרבות היהודית. המאבק נטוש בין אנשים שנחלקה להם עוצמה אמנותית שווה. ועוד: הוא נטוש לא רק בין בני דורות שונים אלא גם בקרב בני דור אחד ובתוך כל גיבור וגיבור. בסופו של דבר מתמקדת הברירה, מיוסרת וטראגית, בין נאמנות למהפכה לבין נאמנות לאומית. ואף כי המאבק האמור מעוגן בזמן מוגדר, הוא מצטייר כהמשכה של דילמה מתמדת בתולדות ישראל המקופלת בביטויי-ניגודים כגון "גלות וגאולה", "מהפכה וגאולה". זה מאבק הפושט צורה ולובש צורה בהתאם למסיבות ההיסטוריות, אך שרשו אחד בכל המקומות ובכל הזמנים.²²

למדרגה אמנותית גבוהה התעלה הרומן "1919" של פרימן. החברה האוקראינית מתוארת, בפירוט ובהרחבה, כשוות-ערך לחברה היהודית. דרך זו יפה להמחשת היטלטלותו של הגיבור בין החברה הלא-יהודית, שבתוכה גדל ובה הוא מרגיש עצמו בנוח, לבין החברה היהודית, שזיקתו אליה רופפת ויש שהוא בז לה. אכן, בתהליך איטי ומכאיב ביותר מגלה הגיבור, כי החברה האוקראינית מתנכרת אליו, חבריו לנשק אינם נותנים בו אמון וגורל עמו הוא גם גורלו. בעל-כרחו, אף שיחסו אל בני-עמו לא השתנה הרבה, הוא נעשה מארגן ההגנה העצמית היהודית. קו דומה נמצא בסיפורים של שנהר ("מגילת תנחום", "פרקי רומן") ואליעזר שטיינמן ("מת וחי", "החילל היהודי") ובאי-אלה סיפורים אחרים. למיון הגיבורים בספרות הנדונה ניתן להשתמש גם באמות-המידה הבאות: א. על-פי המוצא — יהודים ולא-יהודים; ב. על-פי התכונות — טובים ורעים; ג. גיבורים אינדיבידואליים וקולקטיביים.

א) המוצא. כל הגיבורים המרכזיים הם יהודים. פה ושם מופיעים בצדם — אף הם בתפקידים בולטים — לא-יהודים ("מפיסטו" למרים ברנשטיין-כהן, "על נהר מוסק" בה" מאת ל. חזן, "אל הגבול" לשרה גלזמן, "פרקי רומן" מאת י. שנהר). ברומנים המעלים הווי של חבורת מהפכנים

לה יחסי-אהבה עם טרוצקי: "כולם, כולם סבלו ממני, הוא היחיד בחיי שאני סבלתי ממנו"; ואילו היו נפגשים כעת — מבטיחה היא — "הוא עצמו היה תולה אותי על פנס ביתי ברחוב. הוא עצמו, בידיו! צריך להכיר אותו" (עמ' 475-476). דמותו של הגנרל היהודי יקיר נזכרת ב"מפיסטו" וב"תבערה" למרים ברנשטיין-כהן. אף-על-פי שהוא יהודי נישא שמו בהערצה על שפתי החיילים האוקראיניים. כבודה של תמר עולה בעיניהם משנודע להם, כי היא בת-עירו ושהם גדלו יחד ("מפיסטו", ב', עמ' 323-325; "תבערה", עמ' 50-52).

פטליוורה) שם-נרדף לפרעות ביהודים, מתואר לא מעט דוקא מתוך הבלטת האדם שבו. ישראל יברכיה, הכותב בהרחבה על הנסיונות להקים מדינה אוקראינית עצמאית ("מתוך המהפכה"), מספר על אוקראיני, ביניפט, שהוא פטריט לאומי ואוהב יהודים. לעתונאי יעקב ברכלמן הוא אומר: "זהו פטליוורה — מי שהיה מנהל חשבונות ב'זימס-טווא' המחוזית בויניצה ועכשיו הוא אופיצר בצבא. הוא בעל כשרונות גדולים בתכסיסי מלחמה. תקוות גדולות תולים בו אצלנו" (עמ' 34). פטליוורה גם נוטה להיענות לבקשת יהודים לארגן הגנה עצמית מקרב חיילים משוחררים יהודים — אולי משום שלא ידע מה לעשות בהם, כיון שהאוקראינים לא רצו לקבלם לתוך שורותיהם (עמ' 57) — אלא שההצעה לא נתקבלה בזיכרונות האוקראינית לענייני יהודים. אין המהבר, כמובן, מתעלם מאכזריותו ומאחריותו של פטליוורה לפרעות (עמ' 68, 70 ועוד). בין היתר הוא מספר, כי אנשי משלחת יהודית "התייצבו לפני פטליוורה, הם שוחחו איתו זמן רב ביחידות, סיפרו לו את כל מה שראו ושמעו. דיברו איתו כדבר עם חבר למפלגת הסוציאל-דמוקרט, והוא ענה להם: אינני יכול להבטיח לכם כלום. טיב החיילים ידוע לי היטב. אלא שאני רואה בזה רק שאיפה לנקמה ולא אנטישמיות" (עמ' 91. ההדגשה במקור).

גם אביגדור המאירי מתאר את פטליוורה ("בגיהנום של מטה"). הגיבור — בן-דמותו של המחבר — משוחח איתו ותוהה: "הטעיתי בו טעות נעימה, או רמאי האיש הזה? סוציאליסטן הוא עד לפני ולפנים של נשמתו, אדם בעל השכלה גבוהה ועמוקה, בעל עבר סוציאליסטי עשיר" (עמ' 465). משנשאל על הפרעות השיב פטליוורה:

אני החלטתי לגאול את העם האוקראיני ואת ארצו. הגדודים שלי הם אספסוף של בני-אדם משוחררים, פראים למחצה, שהחינוך הצאריסטי עשה שמות בנפשם. אך אין לי אחרים. אני מוכרח באלה לגאול את עמי וארצי. — — — לו עמדת על הגובה המוסרי והייתי עוזב אותם — הייתי מביא שתי תקלות בבת-אחת; ראשית, לא הייתי משחרר את ארצי, ושנית, בלעדי יעשו פרעות ככל כפי ליים! — — — כשאצליח ואשיג את מטרת, — — — החופש שאני אתן לעם היהודי באוקראינה לא תהיה לו דוגמה בעולם! (עמ' 466).

בקולקטיבים לא-יהודיים רווח תיאורם של איכרים אוקראיניים, שכניהם של היהודים מדוריי-דורות, אשר בדחף יצרים חבויים הפורצים להם דרך קמים לפרוע פרעות. פעמים מתואר המון זה כגוש חסר-שם, בלתי-מזוהה, אך יש גם "פרעות אישיות" – מלאכתו של מי שמצא לו כושר להיפרע משכנו היהודי. היכרות אישית עם הפורע, הרוצח או האנס מזועזעת יותר מכל, וזאת שעת-מבחן שבה מתנפצים שרידי האשליה על יחסי שכנות טובים (סיפורי מ. סיקו בקובץ "אבן תזעק").

ברומנים ובסיפורים ארוכים מצויים הרבה גיבורים משיניים, ביניהם טיפוסים החוזרים ונשנים במידה לא מעטה של אחידות-עיצוב. מול גיבור חיובי, אידיאליסטי, מוצג בדרך-כלל גיבור קנאי ("המטרה מקדשת את האמצעים"), שלעתים מתחרה עם ניגודו על אהבת אשה ולא אחת פיו ולבו אינם שווים ("גאולה" מאת ל. חזן).

בין הגיבורים הטיפוסיים השכיחים: דמות נאצלת של רב ("במצודה הפרושה" לבן-ציון גרשוני, "על המשואות" לאברהם פראנק); החייל היהודי החוזר מן המלחמה ורואה את הטבח בבני עמו מידי חברי-לגשק לשעבר ("1919" לפרימן, "פרקי רומן" לשנהר, "החייל היהודי" לשיינמן); הנערה שנאנסה בפרעות וחיה בזכרונות-אימה (קלרה, גיי בורת "אל הגבול" לשרה גלזמן). ולא מעטות הדמויות היוצאות-דופן, אולם גם בהן יש כדי ללמד על המוצאות את הכלל. פה ושם מצויים בשולי החברה היהודית אנשי העולם התחתון, המתחברים אל הפורעים ונוטלים חלק בביוז, אלא שהם שונים משאר הפורעים. הבריון היהודי ב"בשר ודם" של שנהר מחרף גפשו להציל את הרבי, והוא מאמין כי קללת הרבי גרמה למותו. גיבור "מי שהיו" של נתן גורן נספח ברגע של חולשה אל הפורעים, אך לאחר-מכן מהדהדות באוזניו ואינן מרפות צעקות אחיו היהודים. יהודי מצטרף לצבא האדום, זונח את אשתו ובנו, אך אינו מוצא מנוחה לגפשו והוא מתנדב למשימה מסוכנת ומת בה (י.ה. ייבין, "התינוק"). נערה יהודיה נישאת בעל-כרחיה ל"באטקר" ומתוך נקמה מדביקה אותו בטיפוס (מ. סיקו, "צרה בשעתה"). מיוצאי-הדופן ראוי לחזור ולהצביע על חסידי אומות-העולם שסיכנו עצמם למען יהודים, וביהוד למען שכניהם ("מעשים טובים" מאת מ. סיקו; "הטוחן הזקן" מאת יוסף אריכא).

דמות שכיחה היא של הבורג, הפרובוקטור, המלשין. ה"מוסר" אמנם ידוע בספרות העברית מדורות קודמים, במיוחד עקב חטיפת הילדים לצבא הרוסי ועיסוק במלאכות אסורות (עשיית יי"ש, מסחר בטבק), אולם דומה שלא היו לדמות זאת "ימים טובים" כימי המהפכה והשנים הראשונות לשלטון הקומוניסטי. רבים מן המחברים שהנציחו מלשינים ודאי נתקלו בהם ואף סבלו מהם בעצמם, או שמעו על מעלליהם מגפגעים. רוב המלשינים היו קומוניסטים מסורים (ביניהם המוכנים להסגיר גם את בני משפחתם לשלטון)

הגיבור הוא אחד מן התבורה שקצתה יהודים וקצתה לא-יהודים ("סמטאות" לאלישבע, "מפיסטו" למרים ברזשטיין-כהן, "אורות מאופל" לורשביאק, "פרפורי מהפכה" לרבקה אלפר). באלה אחת הבעיות הטיפוסיות היא בעיית האשה המהפכנית, הדוגלת באהבה חפשית אך כמהה לבית ול-משפחה ("גאולה" מאת ל. חזן "מפיסטו" למרים ברנ-שטיין-כהן, "סמטאות" לאלישבע). לא-יהודים הם תכופות מן הפורעים ביהודים, או מן המנצלים מעמדם להפיק טובת הנאה (מברחים למיניהם), ואילו מעטים עוזרים ליהודים ואפילו מתוך מסירות-נפש.

התכונות. ברור כי חלוקת הגיבורים ל"טובים" ו"רעים" היא פשטנית למדי ואפשרית בעיקר ברומנים וסיפורים שאינם מן המשובחים. הגיבורים השליליים שמחוץ למחנה המהפכני מזוהים לרוב עם שונאי-ישראל רצחניים. הגיבורים השליליים הנמנים עם המחנה המהפכני הם בעיקר אנשי הפלגים הקיצוניים שבו, המוכנים להקריב את הפרט למען הרעיון הכללי. אמנם מצויים בתוכם אף אידיאליסטים אמיתיים, אולם על-פי רוב כרוכה קיצוניותם גם באפיים הרע. רבים מהם מתגלים כבוגדים ופרובוקטורים. גיבורים חיוביים מועטים מצויים בקרב המחנה המהפכני הלא-יהודי. עם ה"רעים" נמנים גם אנשי היבסקציה. הגיבורים ה"חיו-ביים" מזוהים בדרך-כלל עם המספר. הם אחיו לאידיאולוגיה ושותפים בחיבוטיו הרעיוניים. יוצאי-דופן בגאלריה שחורה-לבנה זו הם יהודים מן העולם התחתון שנספחו על הפורעים ("בשר ודם" לשנהר), או אלה ששיתפו פעולה כנגד אחיהם וחזרו בהם ("במצודה הפרושה" לב"צ גרשוני).

גיבורים אינדיבידואליים וקולקטיביים. מקום נרחב בספרות הנסקרת תופסות קבוצות, גדולות וקטנות, במצבים שונים, וביחוד במצבי-לחץ. אלה "גיבורים קולקטיביים" (ואנונימיים), המסוגלים לפי מוצא (בראש וראשונה יהודים ולא-יהודים), גיל ומין, או לפי מעמד ותפקיד – חיילים, כפריים, פועלים, אינטליגנציה, רבנים וכדומה. על רקע של "ישות" ציבורית כזאת מתלבט הגיבור האינדיבידואלי, בין שנועד לייצג את הכלל ובין שנועד להטעמת חריגות.

כגיבור קולקטיבי שכיחה הופעתו של הקיבוץ היהודי הסובל השפלה ומצוקה, או הנתון בסכנת-חיים – מנגישות כלכליות, מרדיפות, מפרעות. בתוך יסוריו ניכרות בקיבוץ היהודי שתי מגמות מנוגדות: התעצמות התחושה של שותפות הגורל היהודי מזה – והיאחזות הפרט בכל מחיר בחיים מזה. היחיד כציבור מזדהרים באנושיותם עת גוברת המגמה הראשונה, והם מתכערים ומתגמדים עת גוברת המגמה השנייה. הוד-גבורה חופף על אנשים המסתכנים למען הזולת ("בגיהנום של מטה" לאביגדור המאירי) ועל ציבור (מפולג ומסוכסך בימים רגילים) המוצא בתוכו בשעת-חירום כוחות להתלכדות, לארגון עזרה הדדית, להגנה עצמית ("1919" לפרימן, "פרקי רומן" לשנהר).

חברה לשעבר דוד-דמיטרי ואוסרת אותו באשמת תמיכה בממשלת הצאר - וסופה, אומרת השמועה, למשרה רמה ברוסיה הסובייטית. דומים לה במעשיהם גם אוליה ומירון-טשיק בסיפורים בשמות אלו של נתן גורן. רבים הפרוברים קטורים והבוגדים ביצירותיהם של סופרים שנשאו בברה"מ (כגון בסיפורי ח.ד. רוזנשטיין וברומן של מירלה בלאנק). הקיצוניות היא תכונה הטבועה עמוקות בגיבוריה הראשיים של הספרות הנסקרת בזה וגם בקצת מדמויותיה המשניות. באותה מסירות, התמדה וקנאות ששיקעו קודם, הם עצמם או אבותיהם, בלימוד התורה והגמרא, מתמכרים הם עתה למהפכה: בכל מאודם, בלא שיור לחיים ולרגשות פרטיים. הקיצוניות מאפיינת את הגיבורים המהפכניים וה"חיוביים" וה"שליליים" כאחד - ובה פתח להבנת התנהגותם של קומוניסטים יהודים המתאכזרים אל אחיהם. בתכונה זאת מתפרשים גם המעברים החדים של הגיבורים הללו: מהתלהבות אין-מצרים ליאוש; מן הישיבה למהפכה, וממנה הזרה למסורת או לציונות. קוסטיה, בעלה הלא-יהודי של תמר מ"מפיסטו", תהה על אותה תכונה בשעה ששמע אחד הויכוחים הנצחיים בין שני מהפכנים יהודים - בוריס, בנו של רב, קומוניסט נלהב, ואברהם לנדבאום, שגירסא דינקותא עדיין שגורה בפיו: "למה הם מכניסים מרץ כזה בויכוחים המשאירים בעצם כל אחד ואחד מן המתווכחים בחזקת צידקתו ודעתו הוא בלבד? - - - ואולי מפני ששינוי הערכים הכרח הוא עתה? ואולי מפני שהיהודים מרבים בכלל להתווכח?" (כרך ב', עמ' 200). ותמר, בשמעה את בוריס נזכרה דוקא בגזעו השמלי. היא רואה בו דיוקנו של אביו הרב, היושב אותה ישיבה כמוהו ומעלעל בדפי הגמרא המצהיבים (כרך א', עמ' 60-61). דומה לבוריס הוא דוד האוקין, גיבור "על המשואות" של פראנק, הקונה את עולמו בקרב החוגים המהפכניים בחריפותו, בכוחו ניתוח ופולמוס, בכוח שכנוע. כאלה הם גם גיבורי המהפכניים של הזו. שמואל פרנקפורטר מאמץ אל לבו את ההלכה הבולשביקית כדרך שאבותיו חיבקו באהבה את ספר התורה. הוא יוצא אל הכפרים להפיץ את אמונתו החדשה כדרך שאבותיו מסרו נפשם על התורה ועל המצוות. ברגע של התעלות הנפש רץ פולישוק, ראש הבולשביקים בעיירה, לטבול במי הקרח של הנהר הקפוא כמו שהיו טובלים אבותיו טבילה של מצוה. ב"אש התמיד" של א. צפוני (צבי פרייגרזון) נאמר על ליפא, חברו של בנימין: "ליפא היה לחבר הקומסומול והתמכר לעבודה זו בכל כוח-התמכרותו הישראלי" (עמ' 124).

דומה, לא בליפא בלבד אמורים הדברים.²³

ובהם בולטים אנשי היבסקציה, הצוררים לבני-עמם ביתר להט ואכזריות משאינם-יהודים.

אחד הגיבורים המרכזיים ברומן "גאולה" של ליב חזן, הבוגד-הפרובוקטור בריש, נמנה עם הפלג הקיצוני של המפלגה. הוא מלהיב את חבריו, אך הוא "שותל" כלי-נשק אסורים בבתייהם ואחר-כך מסגירם לשלטון בעד בצע כסף. שואל דיאמנט, גיבור "במצודה הפרושה" של בן-ציון גר-שני, הוא באחד מגלגוליו פרובוקטור המתחפש לאסיר, כדי להכריח את הרב שיינמן לחתום על הודאה באשמה. אך לא זו בלבד שמוימתו לא צלחה בידו אלא שמפני הליכותיו הנכבדות והבוטחות של הרב חוזר דיאמנט עצמו בתשובה, מביא לשחרורו של הרב ומתאבד (לאחר ששרף את מסמכי הגפ"א). קלרה מ"חומות הברזל" של שרה גלזמן נפגשת במאסר עם הפרובוקטורית קדיה, המנסה - בהעמדת-פנים של גילוי-לב - להוציא ממנה ידיעות, אך קלרה מערימה עליה. אמצעי פעולתם של פרובוקטורים מתוארים נרחבות ב"תבערה" של מרים ברנשטיין-כהן. הגיבורה הראשית תמר נאלצת לתת הסכמתה להצעת הריגול של הפרובוקטור אלכסנדר (הנזכר גם ב"מפיסטו" ומוזוהה עם השטן-מפיסטו) וחיה חיים כפולים. כאשר הקרקע מתחילה לבעור תחת רגליה היא נוסעת לאיטליה ומשם לארץ. בעלה של גיבורת הסיפור "בסערה" מאת שמואל פרידמן (אלישיב) אשם במאסרם ובהוצאתם-להורג של רבים. מדאגה לקאריירה שלו לא נקף אצבע אפילו להצלת חותנו (שבשעתו הציל אותו ממוות). ב"מתוך ההפכה" של יברכיהו מתחפש אחד מחברי היבסקציה לציוני ומסגיר את חבריו הציונים לצ'קה. הקומוניסט היהודי מאירקה, ב"שלושת הרעים" של יעקב שטיינברג, מוציא להורג את השלושה, שאחד מהם הוא חותנו. הקטגור ב"פרוודור המוות" של י.ל. ברוך חוצב להבות כנגד שואל פיינברג (וכנגד הבורוזאווה היהודית) ודורש לו גזר-מוות. קטגור זה הוא בנו של כורך - אדם ירא-שמים, עוסק כל ימיו בצדקה ואין לו בעולמו אלא דאגה לעניים ולחולים אומללים. בנם של שפרה וחיים דימנטמן - בסיפורו של י.י. ליבונטין "בין תקוה ליאוש" - נמנה עם היבסקציה. הוא סייע להחרים את רכושו של אביו ולהשאירו בחוסר-כל. בכך החיש את מותה של אמו. במכתב לאב לאחר מות האם הוא מביע את ה"אני-מאמין" שלו. אוירה סמיכה של חשדות הדדיים - אפילו בקרב בני-משפחה - אתה מוצא בסיפור "המרגל" של פ. היילפרין (בתוך "שבילים בחול"). האב מתגלה כמרגל וכמלשין והמשפחה נוטשת אותו. בסופו של הסיפור מתהפך הגלגל: הבן והאב כאחד מוצאים להורג. אניוטה ואלדשטיין, בת הרב-מטעם ב"על המשואות" לאברהם פראנק, נפגשת עם

המשך לאדיקותם היהודית. הם היו את חזון העתיד לבוא בעקבות המהפכה, כפי שחיו לפנים את חזון בוא המשיח" (יחיאל הלפרן, המהפכה היהודית, חלק ב', הוצ' עם עובד, ת"א, 1961, עמ' 525).

23 יש בדוגמאות שהבאנו משום חיוק לקביעתו של יחיאל הלפרן: "אצל בולשביקים יהודיים, ביחוד אצל בחורי עיי-רות, שאך תמול שלשום למדו בשיבות וספגו ערכים של היהדות המסורתית, היתה לעתים אמונתם במהפכה בחינת